

De sluier van het pragmatisme

De invloed van de tweede neoliberale golf op de Nederlandse politieke cultuur in het algemeen en de Partij van de Arbeid in het bijzonder

**Universiteit
Leiden**

Masterscriptie geschiedenis
Politieke cultuur en nationale identiteit
Wiek van Gemert (S2107643)
Begeleider: Prof. Dr. Henk te Velde
Tweede Lezer: Dr. D. Bos

Woordenaantal: 29.995

Inhoudsopgave

Inleiding.....	5
Deel I: Het neoliberalisme als ideologie.....	17
1. Historische ontwikkeling neoliberalisme.....	18
1.1 <i>De naam van het neoliberalisme</i>	18
1.2 <i>De intellectuele strijd der ideeën</i>	20
1.3 <i>De durf om utopisch te zijn</i>	28
1.4 <i>De verschuivende consensus</i>	30
2. Ideologie en hegemonie.....	32
2.1 <i>Gramsciaanse hegemonie</i>	33
2.2 <i>Neoliberale hegemonie</i>	36
3. Terminologische drempels: neoliberalisme in Nederland.....	40
3.1 <i>'De vendetta tegen het "neoliberalisme"'</i>	41
3.2 <i>'Hayek? Nooit gelezen!'</i>	42
Deel II: Nederlands neoliberalisme en de Partij van de Arbeid.....	45
4. De neoliberale beleidspraktijk.....	46
4.1 <i>Economisering</i>	46
4.2 <i>Marktdenken</i>	49
4.3 <i>Privatisering</i>	50
4.4 <i>Deregulering</i>	51
4.5 <i>Governance</i>	52
5. Internationale ontwikkelingen.....	54
5.1 <i>Het einde van de geschiedenis</i>	55
5.2 <i>Het bewandelen van de derde weg</i>	58

6. Nationale ontwikkelingen.....	61
6.1 <i>Koopman zonder dominee</i>	61
6.2 <i>Het poldermodel: neocorporatisme of neoliberalisme?</i>	63
6.3 <i>Samenwerken in kabinetsverband</i>	67
7. Interne partijontwikkelingen.....	76
7.1 <i>Van Joop Den Uyl naar Wim Kok</i>	76
7.2 <i>Sterk water en schuivende panelen</i>	83
7.3 <i>'Geen program maar een vent'</i>	89
Conclusie.....	100
Bibliografie en geraadpleegde bronnen.....	104
<i>Boeken en wetenschappelijke publicaties</i>	104
<i>Mediaoptredens en nieuwsartikelen</i>	110
<i>Rapporten, programma's en akkoorden</i>	112
<i>Toespraken en lezingen</i>	113
<i>Naslagwerken</i>	114
<i>Parlementaire handelingen</i>	114
<i>Beeldmateriaal</i>	115

Inleiding

‘Het afschudden van ideologische veren is voor een politieke partij als de onze niet alleen een probleem, het is in bepaalde opzichten ook een bevrijdende ervaring.’¹ Deze inmiddels beroemde woorden sprak Wim Kok op 11 december 1995 bij de Den Uyl lezing in de Amsterdamse Rode Hoed. Kok was op dat moment premier en partijleider van de Partij van de Arbeid (PvdA). Wat hij met deze uitspraak bedoelde, blijkt uit de zinnen die volgden:

‘Ik zeg het Paul Kalma na — wij schrijven 1987 — ‘Een werkelijke vernieuwing van de PvdA begint daarom met definitief afscheid van de socialistische ideologie; met een definitieve verbreking van de ideologische banden met andere nazaten van de traditionele socialistische beweging. Dit proces is — anno 1995 — nagenoeg voltooid.’²

De PvdA was volgens Kok goed op weg de (socialistische) ideologie los te laten.

Of dit afwerpen van de veren daadwerkelijk het einde betekende van de ideologische gedrevenheid van de partij, is echter de vraag. Politici van concurrerende partijen dachten daar indertijd anders over dan Kok, zowel aan de linker- als rechterzijde van het politieke spectrum. Frits Bolkestein, leider van toenmalig coalitiegenoot Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD), typeerde het gezamenlijke kabinet waar Kok leiding aan gaf als een liberaal kabinet, dat de triomf van het liberalisme symboliseerde.³ In hetzelfde interview stelde hij dat ‘iedereen, behalve Jan Marijnissen van de Socialistische Partij’ tegenwoordig liberaal denkt.⁴ Marijnissen zag die opmerking als een compliment. Hij deelde de conclusie, en meende dat de PvdA’ers ‘hun idealen voor een bord neoliberale linzensoep [hadden] verkwanseld.’⁵ Ook binnen de PvdA was er destijds kritiek op de invloed van het neoliberalisme op de partij, onder meer door voormalig fractievoorzitter Thijs Wöltgens.⁶ Bij de opmerkingen van Bolkestein en Marijnissen

¹ Wim Kok, „We laten niemand los”, 8ste Den Uyl Lezing, (Amsterdam, 11 December 1995).

² Wim Kok, „We laten niemand los”.

³ Jaap Jansen en Willem Wansink, „Ik ben een sociaal-kapitalist,” *Elsevier Weekblad*, (10 December 1994: 12-14), 12.

⁴ Jaap Jansen en Willem Wansink, „Ik ben een sociaal-kapitalist,” 13.

⁵ Jan Marijnissen, *Tegenstemmen*, (Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij L.J. Veen, 1996), omslag. Arnold Koper, "De enige echte socialist", de Volkskrant, (7 december 1996).

⁶ Martin Mevius en Lennart Booij (red.), *Hier: de Partij van de Arbeid!: vijftig jaar geschiedenis in interviews*, (Amsterdam: Mets, 1996), 219.

spelen vermoedelijk politiek-strategische overwegingen. Toch gaat er een waarheid schuil achter de analyse dat bij de PvdA eerder sprake was van toegenomen (neo)liberalisme dan van toegenomen pragmatisme. Aan het eind van de jaren tachtig van de vorige eeuw stuurde de PvdA haar koers bij. Dit proces werd tastbaar in beleid toen men als coalitiepartij van het Christen-Democratisch Appèl (CDA) in kabinet-Lubbers III meewerkte aan het privatiseringsbeleid en de hervorming van het sociale zekerheidsstelsel. Zowel het CDA als de PvdA werden daarvoor door hun kiezers ‘gestraft’ bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1994.⁷ Het CDA verloor twintig zetels, de PvdA twaalf. Voor de sociaaldemocraten betekende dit alsnog een historisch dieptepunt, zowel betreffende het aantal verloren zetels als aangaande het aantal zetels dat overbleef. Desalniettemin werd de PvdA de grootste partij. Het zogenaamde paarse kabinet dat na deze ‘overwinningsnederlaag’ werd geformeerd uit PvdA, VVD en Democraten ’66 (D66) was zo ongewoon, dat de kersverse premier Kok zich genoodzaakt voelde te benadrukken dat het ‘een doodgevoerd’ kabinet was.⁸ Kok I was ongewoon omdat het betekende dat voor het eerst sinds 1917 de confessionelen niet in de regering zaten; deze waren daarmee langer aan de macht geweest dan de bolsjewieken in de Sovjet-Unie.⁹ Het was een ongewoon kabinet omdat de nieuwe partner van de PvdA, de VVD, in de periode van Koks voorganger Den Uyl nog gezien werd als ‘klassevijand’.¹⁰ Maar het zou voor de PvdA vooral een ongewoon kabinet blijken omdat het beleid voortbracht dat voor de sociaaldemocraten niet veel eerder ondenkbaar was geweest. In het eerste en tweede kabinet Kok, bestaande uit dezelfde drie partijen, werd de lijn van privatisering en hervorming van het sociale zekerheidsstelsel uit Lubbers III vol overtuiging doorgetrokken.¹¹ Het kabinet voegde daar nog economische liberalisering en deregulering aan toe.¹² Het gevoerde beleid wekt sterk de indruk dat er helemaal niet zonder ideologie werd geregeerd. Het klassieke sociaaldemocratische gedachtegoed leek te zijn vervangen door, of op zijn minst te zijn

Thijs Wöltgens, *De nee-zeggere van de politieke gevolgen van het economisch liberalisme*, (Amsterdam: Prometheus, 1996).

⁷ Remieg Aerts, Herman de Liagre Böhl, Piet de Rooy en Henk te Velde, *Land van Kleine Gebaren, een politieke geschiedenis van Nederland 1780-2012*, (Amsterdam: Boom, 2013), 331-332.

⁸ Piet de Rooy, *Republiek van Rivaliteiten. Nederlands sinds 1813*, vijfde herziene druk, (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2014), 239.

⁹ Frans Becker, Wim van Hennekeler, Monika Sie Dhian Ho en Bart Tromp (red.), *Zeven Jaar Paars*, (Amsterdam: Wiardi Beckman Stichting, 2001) 10.

¹⁰ Remieg Aerts et al., *Land van Kleine Gebaren*, 334.

¹¹ Jac Bosmans en Alexander van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland*, (Amsterdam: Boom, 2011), 203.

¹² Joop van Holsteyn, en Gerrit Voerman, „Makkers, ten laatste male, tot den strijd ons geschaard?’ Of het einde van de vanzelfsprekendheid van de PvdA al dominante linkse partij”, in *Haalt de PvdA 2025?*, door Bram Peper (red.), 112-128, (Bussum: Thoth, 2017), 123.

vermengd met een nieuwe ideologie. Dit was een ideologie die draaide om economisering, marktdenken, privatisering, deregulering en *governance*; en valt onder de noemer neoliberalisme. Deze ontwikkeling was hoogst opmerkelijk aangezien het neoliberalisme haaks staat op vrijwel alles waar de PvdA (en haar voorganger de Sociaaldemocratische Arbeiderspartij, SDAP) voor was opgericht. Ook vanuit het neoliberalisme gezien was het een opmerkelijke stap. In die ideologie speelt het idee van een ‘vijand’ een centrale rol die door onder meer bolsjewisme, socialisme, sociaaldemocratie en de verzorgingsstaat vertolkt zijn. De koers van de PvdA in deze periode laat zien dat ideologische politiek niet per definitie gelijk staat aan het nastreven van een bewust gekozen en openlijk verkondigde ideologie. Het bestuderen hiervan kan het ontstaan en verloop van een dergelijke ideologische politiek inzichtelijk maken.

Het idee dat het neoliberale gedachtegoed op subtiele wijze politieke invloed verkreeg via een bestaande partij, in plaats van door het oprichten van een neoliberale partij, sluit aan op het beeld dat Bram Mellink schetst in zijn onderzoek naar de geboorte van het neoliberalisme in Nederland (1945-1958).¹³ Eén van de observaties waarmee Mellink zijn onderzoek afsluit is de volgende. Nederland perkte zijn publieke sector sinds de jaren tachtig drastischer in dan vergelijkbare OESO-landen;¹⁴ de Nederlandse publieke sector wordt sinds die tijd doelbewust aangestuurd via ‘marktprikkels’.¹⁵ Dit beleid van de kabinetten Lubbers werd in het buitenland indertijd reeds als liberaal geduid, en wordt daar recentelijk ook in toenemende mate mee in verband gebracht.¹⁶ De kabinetten die volgden onder leiding van Kok vormden qua beleid meer een voortzetting van de kabinetten Lubbers dan een breuk daarmee.¹⁷

Genoeg aanleiding voor onderzoek naar wat Duco Hellema omschrijft als ‘een proces van vernieuwing [binnen de PvdA] dat uiteindelijk zou leiden tot aanvaarding van een groot deel van het neoliberale gedachtegoed’.¹⁸ Hellema werkt deze stelling namelijk niet verder uit, en ook buiten het werk van de historicus is - ondanks toenemende wetenschappelijke interesse in het liberaal denken in Nederland - onderzoek naar deze ontwikkeling binnen de PvdA schaars. De standaard- en overzichtswerken over Nederlandse politieke en parlementaire geschiedenis kennen betreffende deze periode een opmerkelijke tegenstrijdigheid. Enerzijds

¹³ Bram Mellink, „Politici zonder Partij”, *BMGN - Low Countries Historical Review*, nr. 132, (4, 2017): 25-52, 50.

¹⁴ De Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling, is een samenwerkingsverband van 36 overwegend westerse landen om sociaal en economisch beleid te bespreken, te bestuderen en te coördineren.

¹⁵ Bram Mellink, „Politici zonder Partij”, 51.

¹⁶ Duco Hellema, *Nederland en de jaren zeventig*, (Amsterdam: Boom, 2012), 289.

¹⁷ Frans Becker et al. (red.), *Zeven Jaar Paars*, 22.

¹⁸ Duco Hellema, *Nederland en de jaren zeventig*, 289.

benadrukken zij de ideologische impasse van het pragmatisme zoals dat door Kok is verwoord, anderzijds erkennen zij wel degelijk een ideologische ontwikkeling. Zo beschrijft Herman de Liagre Böhl in *Land van Kleine Gebaren* de ‘ontideologisering’ die volgens hem door Lubbers is ingezet, maar noemt hij in hetzelfde hoofdstuk de grote invloed van het neoliberalisme.¹⁹ De enige verklaring hiervoor lijkt dat De Liagre Böhl meegaat in het idee dat neoliberalisme een pragmatische economische doctrine is, en daarmee geen politieke ideologie. Alleen al gezien de door politiek doordrenkte ontstaansgeschiedenis van het neoliberalisme is deze positie flinterdun. Sleutelfiguren van de neoliberale beweging omschreven deze als een ‘ideological movement’.²⁰ Toch is een vergelijkbare tegenstrijdigheid terug te vinden in *Republiek van Rivaliteiten* door Piet de Rooy, al is de auteur zich daar zelf meer bewust van. De Rooy stelt dichters en historicus J.W. Oerlemans in het gelijk wanneer deze in 1990 in *NRC Handelsblad* schrijft dat in de Nederlandse politiek van dat moment iedere ideologie vervaagd is: ‘iedereen was het met elkaar eens; politici werden alleen nog voortgedreven door eigenbelang of ijdelheid.’²¹ Een bladzijde later plaatst De Rooy echter alweer vraagtekens bij deze stelling: de analyse dat elk ideologisch verschil ‘vervaagt in een soort zwart gat van politieke consensus’ is misleidend, stelt hij. Een dergelijke analyse is gebaseerd op de gedachte dat politieke stromingen van oudsher een bepaalde ideologie hebben die, ondanks aanpassingen aan veranderende omstandigheden, in essentie gelijk blijft. Niets is minder waar volgens De Rooy:

‘Vanaf het begin is een ideologie geen gesloten geheel: het is zelfs de vraag of een ideologie wel een ‘begin’ heeft (...). Iedere stroming baseert zich op een bont, onaf en veelal intern-tegenstrijdig gedachtegoed, dat zich voortdurend ontwikkelt op grond van onderliggende discussie in een politieke familie, in reactie op de veranderende omstandigheden en met een schuin oog naar datgene wat er in concurrerende families gebeurt. Beschouwingen die “het einde van een ideologie” aankondigen of over “ideologische vaagheid” klagen, schieten dan ook vaak tekort, omdat ze te weinig oog hebben voor de voortgaande en meestal weinig doelgerichte reconstructie van ideologische opvattingen.’²²

¹⁹ Remieg Aerts et al., *Land van Kleine Gebaren*, 331, 338-340.

²⁰ Citaat van Friedrich Hayek over de Mont Pèlerin Society, zie: Rachel S. Turner, *Neo-liberal Ideology: History, Concepts and Policies*, (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2008), 72.

Voor een Nederlandse geschiedenis van de politieke en utopische elementen van het neoliberalisme zie Piet de Rooy, *Ons Stipje op de Waereldkaart*, (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2014), 280 - ?. Hans Achterhuis, *De utopie van de vrije markt*, (Rotterdam: Lemniscaat, 2010).

²¹ J. W. Oerlemans, „Eén-partijstaat Nederland”, *NRC Handelsblad*, (4 Februari 1990).

²² Piet de Rooy, *Republiek van Rivaliteiten*, 238-240.

In *Ons stipje op de waereldkaart* beschrijft De Rooy bovendien expliciet de invloed van de internationale opkomst van het neoliberalisme op de ontwikkelingen in Nederland.²³ Wanneer de positie van De Rooy in *Republiek van rivaliteiten* met betrekking tot de ontwikkelende ideologie wordt toegepast op de casus van de PvdA onder Kok, zou er dus in antwoord op de positie van Kok niet zozeer sprake zijn van een opkomst van het pragmatisme, als wel van een evolutie van de ideologie van de rode politieke familie: het eerdergenoemde proces van vernieuwing waarover Hellema spreekt. Hierover spreekt De Rooy echter niet. Wel benoemt hij in *Ons stipje op de waereldkaart* ‘het vervluchtigen van ideologieën’ dat een vacuüm achterliet dat ‘door het neoliberalisme gevuld werd’.²⁴ Het is niet duidelijk of De Rooy hiermee het neoliberalisme als alternatieve ideologie typeert of als anti-ideologie, waarmee hij de lijn van het vermeende pragmatisme volgt. In zijn *Een beknopte geschiedenis van Nederland* is James Kennedy het meest expliciet in het erkennen van de neoliberale revolutie. Het neoliberalisme geeft de titel aan de paragraaf over de jaren tachtig en negentig, en ook de koerswijziging van de PvdA naar een meer marktgerichte politiek wordt benadrukt. Gelijktijdig staan echter in deze paragraaf het ‘loslaten’ van de ideologieën en het ontstaan van de ‘pragmatische houding’ centraal.²⁵ Jac Bosmans en Alexander van Kessel laten in hun overzichtswerk *Parlementaire geschiedenis van Nederland* de vermeende ‘ontideologisering’ onbesproken. Hierdoor kent dit overzichtswerk als enige geen tegenstelling wanneer gesteld wordt dat het feit dat een regering onder leiding van een PvdA-premier een liberaal beleid van bezuiniging en privatisering voert, aangeeft ‘hoezeer het sociaaldemocratische denken over de staat is geëvolueerd in de richting van minder staat ten gunste van meer particulier initiatief’.²⁶ Hoewel dit een zekere proeve geeft van denken in de richting van ideologische ontwikkeling binnen de PvdA in de richting van het neoliberalisme gaat de analyse niet verder dan het geciteerde en ontbreekt het neoliberalisme als ideologie in zijn geheel. Geen van de genoemde werken weet de invloed van het neoliberalisme op de Nederlandse politieke cultuur in het algemeen en de PvdA in het bijzonder op een eenduidige, overtuigende manier te analyseren. Gezien het doel dat de auteurs met de genoemde overzichtswerken voor ogen hadden, is dit niet onbegrijpelijk, maar het geeft een goed beeld van de gebrekkige consensus in de huidige geschiedschrijving. Bovendien laat het vragen onbeantwoord over de invloed van de tweede

²³ Piet de Rooy, *Ons Stipje op de Waereldkaart*, 264, 280-281, 291.

²⁴ Piet de Rooy, *Ons Stipje op de Waereldkaart*, 291.

²⁵ James Kennedy, *Een beknopte geschiedenis van Nederland*, Vertaler: Simone Kennedy-Doornbos, (Amsterdam: Prometheus, 2017), 365-367.

²⁶ Jac Bosmans en Alexander van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland*, 203.

golf van het neoliberalisme op de Nederlandse politieke cultuur en de PvdA. Ook in de meer gerichte literatuur wordt de opvallende ontwikkeling binnen de PvdA wel erkend, maar overwegend met enige reserve. De symptomen worden benoemd, maar de diagnose - de toenemende invloed van het neoliberalisme - ontbreekt. Het meest in het oog springende werk is de partijgeschiedenis *Van Drees tot Bos*. In dit boek heeft hoogleraar economie en PvdA-partijprominent Arie van der Zwan duidelijk oog voor de markwerking, de liberalisering en de flexibilisering van de arbeidsmarkt die onder de PvdA-vlag werden doorgevoerd terwijl de partij hier ‘jarenlang tegen te hoop had gelopen’.²⁷ De politieke tegenstellingen waren volgens hem gering, waardoor de paarse politiek een uitgesproken technocratisch karakter kreeg. Maar of dat duidde op een minder ideologisch karakter, valt volgens Van der Zwan te bezien: de zichtbare sociaaldemocratische hand moest volgens hem vooral plaatsmaken voor de ‘onzichtbare, maar evengoed voelbare hand van de liberalen.’²⁸ Van der Zwan omschrijft de partijkoers van Kok echter als ‘drastische vermindering van de ideologische bagage’ en verwijt deze later ‘ideologische leegte’ en ‘ideologisch uitgewoond te zijn’: ‘het pragmatisme heeft de partij sinds 1987 losgeslagen van haar ankers’.²⁹ De genoemde ideologische leegte kan tweeledig geïnterpreteerd worden: een gebrek aan ideologie, of een interpretatie van het neoliberalisme als lege ideologie. De tegenstelling die in de eerdergenoemde overzichtswerken overheerste duikt daarmee in *Van Drees tot Bos* wederom op. Toch komt de econoom - ondanks het totaal onbesproken laten van het neoliberalisme - dichterbij een diagnose van de veranderende ideologie dan andere relevante werken. Zo wordt de oriëntatie van de paarse kabinetten in het voorwoord van *Zeven jaar Paars* getypeerd als ‘productivisme’ of ‘economisme’.³⁰ De term ‘economisme’ wordt sinds de publicatie van zijn boek *De mythe van het economisme* veelal gekoppeld aan GroenLinks-leider Jesse Klaver, maar lijkt in deze veertien jaar oudere publicatie vooral een poging het woord neoliberalisme te ontwijken - net zoals dat overigens bij Klaver het geval is.³¹ Hoogleraren Joop van Holsteyn en Gerrit Voerman

²⁷ Arie van der Zwan, *Van Drees tot Bos. zestig jaar succes en mislukking, geschiedenis van de PvdA*. (Amsterdam: Uitgeverij Balans, 2008), 237, 240-243, 331.

²⁸ Arie van der Zwan, *Van Drees tot Bos*, 247-248.

²⁹ Arie van der Zwan, *Van Drees tot Bos*, 243, 268.

³⁰ Frans Becker et al. (red.), *Zeven Jaar Paars*, 17.

³¹ Sanne Blauw, *Vertel eens, Jesse Klaver: wat is economisme nu precies?* (8 Oktober, 2015), geopend 28 oktober 2018, <https://decorrespondent.nl/3466/vertel-eens-jesse-klaver-wat-is-economisme-nu-precies/50439706724-b224fb5e>.

NB Economisme is ook een term in die marxistische theorie wordt gehanteerd als verwijzing naar een stroming die slechts de kern legt bij de economische, en niet de politieke revolutie. De betekenis die door zowel Jesse Klaver als in *Zeven Jaar Paars* bedoeld wordt, is niet Marxistisch economisme maar het kapitalistisch

benadrukken op hun beurt dat de PvdA actief en voortvarend bijdroeg aan de economische liberalisering en deregulering, waarbij de ambitie om het kapitalisme in te tomen verloren ging. Verder dan de notie dat dit opvallend is komen de auteurs echter niet.³² Eenzelfde analyse is in *De ideologische en programmatische ontwikkeling van de PvdA* van Frans Becker te zien: de beleidsmatige focus op privatisering, economisering, consumentisme en hervorming van de sociale zekerheid krijgt uitgebreide aandacht; maar Beckers analyse hoe dit tot stand kwam blijft steken op de eerder betwiste conclusie van het pragmatisme.³³

Er zijn enkele uitzonderingen op deze regel. In de boeken *Nederland volgens Maarten van Rossem* en *Waarom is de burger boos* omschrijft Van Rossem de opkomst van het neoliberalisme in tussen 1977 en 1982 als ‘een ingrijpende en ideologische koerswijziging’.³⁴ Ook spreekt hij van een neoliberale of neoconservatieve beleidsconsensus die ‘bijna dertig jaar lang als de weg en de waarheid zou worden beschouwd’.³⁵ Kok continueerde volgens Van Rossem het neoliberale beleid van Lubbers en werd een van de uitvinders van de derde weg, volgens Van Rossem het beste te omschrijven als ‘neoliberalisme met een heel dun rood randje’.³⁶ Boeiende stellingen die stof geven tot denken, maar in boeken waar zelfs een lijst van geraadpleegde literatuur ontbreekt ook enigszins leeg. De andere, meer wetenschappelijk onderbouwde, uitzondering vormt socioloog Merijn Oudenampsen. Hij ziet Koks noemer van pragmatisme als een presentatiekeuze, meer dan als daadwerkelijke kern van zijn politiek.³⁷ Bovendien heeft hij oog voor het feit dat het neoliberalisme zijn stempel op de PvdA van Kok drukte.³⁸ Aangezien Oudenampsen zich in zijn onderzoek richt op de conservatieve partijen in diezelfde periode, ontbreekt echter een verdieping wanneer het aankomt op de PvdA. Bovendien ontbreekt een diepgravende analyse van neoliberalisme in de Nederlandse context. Hiertoe geeft hij in zijn artikelen “Een stille revolutie? Neoliberalisme in de polder” en

economisme. Dit valt het best te typeren als het terugbrengen van alle politieke vraagstukken tot economische vraagstukken.

³² Joop van Holsteyn, en Gerrit Voerman, „Makkers, ten laatste male, tot den strijd ons geschaard?“, 123.

³³ Frans Becker, „De ideologische en programmatische ontwikkeling van de PvdA“, in *Zeventig jaar Partij van de Arbeid*, door Frans Becker en Gerrit Voerman (red.), 127-160, (Amsterdam: Boom, 2016), 147-155.

³⁴ Maarten van Rossem, *Nederland volgens Maarten van Rossem*, (Amsterdam: Nieuw Amsterdam Uitgevers, 2012), 65-67.

³⁵ Maarten van Rossem, *Waarom is de burger boos, Maarten van Rossem over hedendaags populisme*, (Amsterdam: Nieuw Amsterdam, 2010), 15.

³⁶ Maarten van Rossem, *Nederland volgens Maarten van Rossem*, 65-67.

³⁷ The conservative embrace of progressive values, 37

³⁸ Merijn Oudenampsen, „In de boksring van de vrijheid: Den Uyl vs. Hayek,“ in *Jaarboek voor Socialisme en Democratie*, door R. Cuperus en M. Hurenkamp (red.), 112-135, (Amsterdam: Uitgeverij Van Gennep, 2015).

"Opkomst en voortbestaan van de derde weg" wel een aanzet.³⁹ Gezien hun de beperkte omvang vormen deze artikelen echter meer een begin- dan een eindpunt van een dusdanige analyse.

De toestand van het historiografische veld met betrekking tot de ideologische ontwikkeling van de PvdA - waarin de opkomst van pragmatisch en ideologisch neoliberalisme ondanks hun intrinsieke tegenstrijdigheid als simultane ontwikkeling worden gepresenteerd - zegt meer dan alleen iets over de sociaaldemocraten. Over de plaats van neoliberalisme in Nederland en in de Nederlandse politieke cultuur is in lange tijd weinig geschreven en nog altijd is de catalogus zeer beperkt. De onderzoeksgroep 'Market Makers' bestaande uit Ido de Haan, Ewald Engelen, Bram Mellink, Merijn Oudenampsen en Naomi Woltring probeert hier verandering in te brengen, maar heeft tot op heden nog geen publicaties voortgebracht die dit onderzoek overbodig maken. Volgens Oudenampsen ontbreken überhaupt studies die analyseren wat deze ideologische stroming concreet betekent in de Nederlandse context.⁴⁰ Hij laat hierbij het artikel *Politici zonder partij* van Bram Mellink onbenoemd,⁴¹ maar ook deze schrijft in de inleiding van dit artikel: 'over Nederlands neoliberalisme is nagenoeg niets bekend.'⁴² Mellink zelf geeft in zijn artikel een mooi overzicht van wat beschouwd kan worden als de eerste neoliberale golf in Nederland (1945-1958)⁴³ maar laat de tweede neoliberale golf, beginnend in de jaren tachtig, onbesproken. De ideologische golf met internationale allure en diepgaande invloed lijkt in Nederland haast onzichtbaar. Het is een revolutie verhuld onder een sluier van pragmatisme. De constante frictie tussen pragmatisme en liberaal idealisme in het historiografisch veld wijzen op een unieke invloed van de tweede neoliberale golf op de Nederlandse politieke cultuur die de moeite van het onderzoeken waard lijkt.

Een studie naar het ideologisch pad van de PvdA is daarmee niet alleen een verdieping in een partijgeschiedenis, zij vormt ook een casus die kan helpen dichter te komen bij een verklaring hoe het neoliberalisme zich in de Nederlandse politiek en haar politieke cultuur heeft gevestigd. De sociaaldemocratische partij vormt juist door haar ogenschijnlijke afstand tot de

³⁹ Merijn Oudenampsen, „Een stille revolutie? Neoliberalisme in de polder”, in *Positie en strategie vakbeweging*, door Saskia en Wim Eshuis Boumans, 10-16, (Amsterdam: De Burcht/Wetenschappelijk Bureau voor de Vakbeweging in samenwerking met FNV, 2018).

Merijn Oudenampsen, "Opkomst en voortbestaan van de derde weg. Het raadsel van de missende veren", *B en M: Tijdschrift voor Beleid, Politiek en Maatschappij* 43, no. 3 (2016): 23-45.

⁴⁰ Merijn Oudenampsen, *The conservative embrace of progressive values*, (Tilburg: Tilburg University, 2018), 41.

⁴¹ Mogelijk omdat Oudenampsen slechts doelt op de tweede neoliberale golf, terwijl Mellink slechts over de eerste neoliberale golf in Nederland schrijft. Oudenampsen heeft Mellink namelijk wel degelijk opgenomen in zijn bronnenlijst. Dus van een algemeen over het hoofd zien is geen sprake.

⁴² Bram Mellink, „Politici zonder Partij”, 26.

⁴³ Bram Mellink, „Politici zonder Partij”.

neoliberale ideologie de perfecte casus om de vergaande uitwerking van deze onzichtbare revolutie in kaart te brengen. Tot op heden is het echter slechts gissen naar een verklaring voor het ‘proces van vernieuwing [binnen de Partij van de Arbeid] dat uiteindelijk zou leiden tot aanvaarding van een groot deel van het neoliberale gedachtegoed’.⁴⁴ Terwijl dit een mate van vanzelfsprekendheid impliceert die haaks staat op het eerdergenoemde ideologische contrast dat een schurende ontwikkeling zou doen vermoeden. Onderzoek naar deze ontwikkeling lijkt in het huidige tijdsgewricht van groeiende relevantie en toenemend belang. Neoliberalisme heeft anno 2020 nog altijd grote invloed op het ideologische en politieke veld. Filosoof Hans Achterhuis en klinisch psycholoog Paul Verhaeghe gingen in respectievelijk 2010 en 2012 zelfs zover het neoliberalisme te typeren als allesoverheersende ideologie.⁴⁵ Sterker, in de woorden van Verhaeghe heeft het neoliberalisme ons denken ‘gekoloniseerd’.⁴⁶ Internationaal zijn er meer wetenschappers die de stelling innemen dat neoliberalisme de dominante ideologie is die onze wereld vormt.⁴⁷ Gelijktijdig bevindt de PvdA zich in de Tweede Kamer op haar electorale dieptepunt en probeert deze haar afgeworpen ideologische veren in ere te herstellen.⁴⁸ PvdA-leider Lodewijk Asscher verkondigde bij de Algemene Politieke Beschouwingen (ABP) van 2019 het vermeende einde van het neoliberale paradigma:

‘Je moet vaststellen dat we toch leven in een tijd waarin dat neoliberale denken, (...) dominant is geweest in de manier waarop we hiernaar kijken. (...) We weten dat er eigenlijk behoefte is aan een ander verhaal, aan een andere visie, dan die toch schrale liberale visie waar we hier last van hebben. Ik denk dat we dat nu moeten veranderen. Ik denk dat dit het uitgelezen moment is om dat te veranderen, om het einde van het neoliberalisme, dat we op krantenpagina's zien, ook waar te maken.’⁴⁹

⁴⁴ Duco Hellema, *Nederland en de jaren zeventig*, 289.

⁴⁵ Paul Verhaeghe, *Identiteit*, (Amsterdam: De Bezige Bij, 2012), 114-118.
Hans Achterhuis, *De utopie van de vrije markt*.

⁴⁶ Paul Verhaeghe, *Identiteit*, 118.

⁴⁷ Dag Einar Thorsen, „The Neoliberal Challenge - What is Neoliberalism”, *Contemporary Readings in Law and Social Justice*, (2010): 188-214, 188.

⁴⁸ Zie voor bijdrage Asscher over herstel van de ideologie bijvoorbeeld:

Lodewijk Asscher, *Buitenhof*, NPO 1, (November 3, 2019).

Lodewijk Asscher, *Buitenhof*, NPO 1, (30 September, 2018).

Lodewijk Asscher, „Ask Me Anything,” *BNR Nieuwsradio*, (6 Maart 2017).

⁴⁹ Handelingen Tweede Kamer, 18 september 2019

De PvdA stond daarin overigens niet alleen.⁵⁰ Er was sprake van een brede trendbreuk die met verrassing werd ontvangen.⁵¹ De herbezinning op het neoliberale paradigma door de PvdA maakt een onderzoek naar de vestiging van dat paradigma, ook in de PvdA zelf, van grote relevantie. Na de verkiezingsnederlaag van de PvdA in 2017 legde Wim Kok aan Asscher voor: 'Lodewijk, ik vraag mij steeds af wat ik nou verkeerd heb gedaan dat dit jou is overkomen.'⁵² Deze - normatieve - formulering van Kok veronderstelt een correlatie met de actualiteit die in deze scriptie niet wordt besproken. Wel van belang in de context van dit onderzoek is dat de opmerking van Kok het gebrek aan kennis over de neoliberale jaren tachtig en negentig blootlegt, zelfs bij de toenmalige hoofdrolspelers. Bovendien benadrukt dit de actuele behoefte hier iets aan te doen. De vraag die in deze scriptie centraal zal staan luidt daarom: *waarom maakte het neoliberalisme aan het einde van de twintigste eeuw op deze manier zijn entree binnen het gedachtegoed van de Partij van de Arbeid?*

Ter beantwoording van deze vraag wordt deze scriptie opgedeeld in twee delen. Het eerste deel vormt het theoretisch kader en zal zich richten op het neoliberalisme als ideologie. Daarbij zal eerst de historische ontwikkeling van het neoliberalisme centraal staan. Om duidelijk in kaart te brengen wat pragmatisme van neoliberalisme onderscheidt, zal vervolgens in het tweede hoofdstuk het begrip ideologie behandeld worden. Dit begrip kent zowel een alledaags gebruik als een rijke politiek-filosofische traditie. Beide komen aan bod, waarbij voor de politiek-filosofische traditie gefocust zal worden op de bijdrage van de Italiaanse neomarxist Antonio Gramsci (1891-1937). Zoals Merijn Oudenampsen benadrukt in zijn proefschrift *The conservative embrace of progressive values*, heeft de term neoliberalisme een moeizame positie in het debat in Nederland. In het derde hoofdstuk wordt de plaats van de term neoliberalisme in het Nederlandse debat in kaart gebracht. Het tweede deel van de scriptie richt zich op de concrete historische casus en daarmee op de ideologische ontwikkeling van de PvdA. Deze vertaalslag van theorie naar praktijk speelt ook bij het neoliberalisme een belangrijke rol. Om die reden staat in het vierde hoofdstuk de neoliberale beleidspraktijk centraal. Vervolgens zullen in de laatste drie hoofdstukken de mogelijke verklaringen voor deze ontwikkeling worden behandeld door het stapsgewijs afpellen van de invloedsferen. De toegenomen invloed van het neoliberalisme in Nederland wordt in populairwetenschappelijke publicaties veelal

⁵⁰ Handelingen Tweede Kamer, 18 september 2019 en 19 september 2019

⁵¹ Zihni Özdil, "Hoera, het kabinet neemt afscheid van het neoliberalisme!" *NRC Handelsblad*, (21 september 2019).

⁵² Lodewijk Asscher, *Buitenhof*, NPO 1, (November 3, 2019).

toegeschreven aan internationale invloed.⁵³ Daarom staan allereerst de internationale ontwikkelingen centraal, waarbij het door Francis Fukuyama (1952-) verklaarde ‘einde van de geschiedenis’ en de opkomst van de zogenaamde ‘derde weg’ onder sociaaldemocratische politici speciale aandacht krijgen. Door andere auteurs wordt de internationale focus, meer of minder expliciet, betwist en worden nationale verklaringen genoemd.⁵⁴ In het tweede hoofdstuk van dit deel zullen dan ook de ontwikkelingen op nationaal niveau centraal staan. De algemene lijn van ideologische en economische politiek in het naoorlogse Nederland, de rol van het poldermodel en ook de invloed van kabinetssamenwerkingen worden in dit hoofdstuk uitgewerkt. Tot slot wordt in het laatste hoofdstuk gekeken naar de interne partijontwikkelingen van de PvdA: het leiderschap, de zoektocht naar een nieuwe koers en het interne debat.

Op deze manier worden alle niveaus van ontwikkeling geanalyseerd die kunnen bijdragen aan beantwoording van de vraag waarom het neoliberale gedachtegoed aan het einde van de twintigste eeuw zijn entree maakte binnen de Partij van de Arbeid. Een alternatieve lezing van deze operationalisering zou zijn dat in het eerste deel de diagnose wordt gesteld van de veranderingen in de Nederlandse politieke cultuur die door de tweede golf van het neoliberalisme teweeg zijn gebracht. In het tweede deel volgt aan de hand van de casus die de PvdA vormt een verklarende uitwerking van de concrete invloed van het neoliberalisme op het denken in de Nederlandse politiek. Daarmee tracht deze scriptie niet alleen helderheid te verschaffen betreffende het ideologische pad dat de PvdA in de jaren tachtig en negentig heeft bewandeld, maar hoopt deze ook een eerste aanzet te geven tot een het lichten van de sluier van het pragmatisme die het Nederlands neoliberalisme bedekt.

⁵³ Dit wordt gesteld in:

Bram Mellink, *Politici zonder partij*, 51.

Gebeurt onder meer in:

Maarten van Rossem, *Kapitalisme zonder remmen*, (Amsterdam: Nieuw Amsterdam Uitgevers, 2011)

Maarten van Rossem benadrukt ook in *Nederland volgens Maarten van Rossem*, 65-67 het feit dat de neoliberale ontwikkeling binnen een internationaal patroon past.

Hans Achterhuis, *De utopie van de vrije markt*.

Piet de Rooy, *Ons Stipje op de Waereldkaart*, 280-281, 291.

Ook Frans Becker, „De ideologische en programmatische ontwikkeling van de PvdA”, 150 heeft aandacht voor de *cultural transfer* van de politiek van de derde weg.

⁵⁴ Bram Mellink stelt in „*Politici zonder Partij*”, 51 expliciet vraagtekens bij deze stelling. Zijn artikel roept naar eigen zeggen de vraag op ‘of de ontwikkelingen van de jaren tachtig, die de laatste jaren in toenemende mate met het neoliberalisme in verband zijn gebracht, niet voor een belangrijk deel zijn terug te voeren op een langere politieke traditie van eigen bodem.’

Verschillende factoren worden gesuggereerd in:

Herman De Liagre Böhl noemt in Remieg Aerts et al., *Land van Kleine Gebaren*, 331-332

Arie van der Zwan, *Van Drees tot Bos*, 241-242.

Merijn Oudenampsen, „Een stille revolutie? Neoliberalisme in de polder”.

I.

Het neoliberalisme als ideologie

Zoals uit de inleiding al naar voren kwam is neoliberalisme geen eenduidige ideologie om te ontleden; evenmin is zij vrij van controverse. De noemer ‘neoliberale ideologie’ kent twee componenten: ideologie in het algemeen en neoliberalisme in het bijzonder. Beide komen aan bod in dit hoofdstuk.

Het neoliberalisme wordt het best begrepen door het wetenschappelijke debat waaruit het is ontstaan in kaart te brengen. Het eerste hoofdstuk is hieraan gewijd. De ontstaansgeschiedenis maakt bovendien duidelijk dat het neoliberalisme geanalyseerd dient te worden als politieke ideologie, en niet als pragmatisch toepasbare economische doctrine.

In het tweede hoofdstuk worden de consequenties hiervan behandeld door een analyse van het begrip ideologie. Ideologie lijkt gezien haar alledaagse aard een eenduidig begrip, maar is al twee eeuwen voer voor filosofen.⁵⁵ Dit hoofdstuk richt zich uitsluitend op de interpretaties en toepassingen van het ideologiebegrip die kunnen bijdragen aan een beter begrip van het Nederlandse neoliberalisme. Naast de gepopulariseerde interpretatie van ideologie zal de ‘ideologische hegemonie’-gedachte van de Italiaanse neomarxist Antonio Gramsci behandeld worden.

Tot slot zal in het hoofdstuk *Terminologische drempels* de controverse rond het neoliberalisme in Nederland worden geanalyseerd. Hiermee kan context en richting worden verschaft aan de zoektocht naar de positie en invloed van het neoliberalisme in Nederland.

⁵⁵ Zie bijvoorbeeld: Emmeth Kennedy, „Ideology" from Destutt De Tracy to Marx”, *Journal of the History of Ideas*, nummer 40, (nr. 3 1979): 353-368. Jan Rehmman, *Theories of Ideology: the Powers of Alienation and Subjection*, (Leiden: Brill, 2013).

1. De historische ontwikkeling van het neoliberalisme

Neoliberalisme kent niet één vaste vorm, daarover bestaat een zekere wetenschappelijke consensus. Per tijdperiode en geografische locatie verschillen formuleringen, beleid en materiële praktijk, zoals dit overigens voor vrijwel alle (liberale) ideeën geldt.⁵⁶ Er zijn invloedrijke denkers die aan het neoliberalisme gekoppeld worden en invloedrijke boeken, maar er bestaat niet één grondlegger van hét neoliberalisme; geen neoliberal manifest.⁵⁷ Het neoliberalisme is een bloemlezing van ideeën die hoewel ze een doel en methode onderschrijven met een gezamenlijke kern, niet door één denker bedacht of zelfs noodzakelijkerwijs onderschreven zijn. Neoliberalisme is het product van een wetenschappelijk debat tussen een groep liberalen gedurende de twintigste eeuw. De letterlijke term neoliberalisme speelde daarbij alleen op de achtergrond een rol en werkt veelal eerder complicerend dan verklarend; de term is zowel in het publieke als het wetenschappelijke debat onnauwkeurig gebruikt.⁵⁸ Bovendien wordt neoliberalisme in het publieke debat voornamelijk gehanteerd door critici van de ideologie.⁵⁹ De kern van de ideologie en haar oorsprong zijn dus niet zozeer te vinden bij de term zelf, als wel bij het wetenschappelijk debat dat de ideologie vormde.

1.1 De naam van het neoliberalisme

De term is desalniettemin een logisch beginpunt van dit onderzoek naar neoliberalisme. In de beginjaren van het neoliberalisme was de term namelijk nog niet zo controversieel onder haar aanhangers.⁶⁰ Bovendien is het van belang te benadrukken dat de term in zekere zin misleidend is. De term impliceert dat neoliberalisme een herleving van het liberalisme is, dat een neergang zou hebben gekend. (Een deel van) de vroege neoliberalen geloofden hierin. Waar de vermeende neergang van het liberalisme door sommige wetenschappers wordt betwist, is het

⁵⁶ Wendy Brown, *Undoing the Demos. Neoliberalisms Stealth Revolution*, (New York: Zone Books, 2015) 20-21.

Rachel S. Turner, *Neo-liberal Ideology*, 21-47.

⁵⁷ Peter-Wim Zuidhof, „De wonderlijke geschiedenis van het neoliberalisme”, *Groniek*, (2013): 193-210, 196.

⁵⁸ Rachel S. Turner, *Neo-liberal Ideology*.

Daniel Stedman Jones, *Masters of the Universe: Hayek, Friedman, and the Birth of Neoliberal Politics*, (Princeton: Princeton University Press, 2014), 8.

⁵⁹ Wendy Brown, *Undoing the Demos*, 20.

⁶⁰ Daniel Stedman Jones, *Masters of the Universe*, 6.

idee dat klassieke liberalisme in het neoliberalisme herleeft nog moeizamer te verdedigen.⁶¹ Neoliberalisme deelt wel enkele primaire wortels en haar vocabulaire met het liberalisme, maar neoliberalen putten selectief uit liberale tradities. Alleen de tradities die consistent waren met hun visie op het pad van de geschiedenis werden erkend.⁶² Neoliberalisme moet dan ook gezien worden als een ideologie op zichzelf.⁶³

De eerste keer dat term neoliberalisme, in de moderne betekenis van het woord, werd opgetekend, was (vermoedelijk) door de Zwitserse econoom Hans Honegger in zijn boek *Trends of Economic Ideas* uit 1925. Neoliberalisme was in dit werk een doctrine voor (economische) competitie en ondernemerschap, en de verwerping van het voortschrijden van socialistische ideeën, in het bijzonder het bolsjewisme.⁶⁴ Dit uitgangspunt bleef leidend en al snel werd neoliberalisme gepresenteerd als belangrijkste intellectuele vijand van wetenschappelijk en technocratisch socialisme.⁶⁵ Dit gebeurde onder andere door de econoom Friedrich Hayek (1899-1992) die samen met Milton Friedman (1912-2006) gezien wordt als belangrijkste geestesvader van het (wetenschappelijk) neoliberalisme.⁶⁶ Opvallend is echter dat zowel Hayek als Friedman zichzelf - op een weinig betekenisvolle uitzondering door Friedman na - niet omschreven als liberaal.⁶⁷ In de jaren 1930 kwam de term neoliberalisme desalniettemin terug in verschillende contexten en zou deze zich vestigen als aanduiding van een nieuwe intellectuele en politieke beweging.⁶⁸ De term zou pas decennia later gepopulariseerd worden door Latijns-Amerikaanse critici van de ideologie.⁶⁹ Deze negatieve connotatie zou altijd blijven bestaan. Ondanks het feit dat het een herhaaldelijk punt van discussie was in neoliberale bijeenkomsten, zijn de aanhangers van de ideologische stroming nooit eensluidend met een andere term gekomen. De belangrijkste reden om de term in deze scriptie te hanteren is dat in deze centraal staat in de wetenschappelijke traditie met betrekking tot de verzameling aan ideeën die hier besproken wordt.

⁶¹ Zie bijvoorbeeld Dag Einar Thorsen, „The Neoliberal Challenge - What is Neoliberalism”, 189.

⁶² Rachel S. Turner, *Neo-liberal Ideology*, 218.

⁶³ Dag Einar Thorsen, „The Neoliberal Challenge - What is Neoliberalism”, 189.

⁶⁴ Philip Mirowski en Dieter Plehwe, *The Road From Mont Pèlerin*, (Cambridge: Harvard University Press, 2009), 10-11.

⁶⁵ Philip Mirowski en Dieter Plehwe, *The Road From Mont Pèlerin*, 11.

⁶⁶ Maarten van Rossem, *Kapitalisme zonder remmen*, (Amsterdam: Nieuw Amsterdam Uitgevers, 2011), 44.

⁶⁷ Peter-Wim Zuidhof, „De wonderlijke geschiedenis van het neoliberalisme”, 196.

De uitzondering is: Milton Friedman, „Neo-liberalism and Its Prospects”, *Farmand*, (1951): 89-93.

‘Neoliberalism and its Prospects’. Dit publiceerde Friedman vroeg in zijn carrière in het kleine Noorse ondernemerstijdschrift *Farmand*.

⁶⁸ Philip Mirowski en Dieter Plehwe, *The Road From Mont Pèlerin*, 12.

⁶⁹ Peter-Wim Zuidhof, „De wonderlijke geschiedenis van het neoliberalisme”, 194.

1.2 De intellectuele strijd der ideeën

Het wetenschappelijk debat speelt in de geschiedenis van het neoliberalisme een centrale rol. De nadruk op de academische aard van het neoliberalisme was voor Hayek niet alleen passend bij zijn eigen academische achtergrond, maar leek hem ook het meest effectief. Hayek geloofde dat ideeën alleen heel langzaam beleid binnensijpelen.⁷⁰ Bovendien zouden alleen degelijke, wetenschappelijke werken die het liberalisme herzagen worden beschouwd als een beloftevolle strategie om het totalitarisme te verslaan.⁷¹ Concreet betekende dit dat werd geprobeerd via een trans-Atlantisch netwerk van sponsors, ideologische entrepreneurs, denktanks en via popularisatie van neoliberale ideeën door journalisten en politici de opvattingen van ‘second-hand dealers in ideas’ te beïnvloeden. Dit waren intellectuelen in brede zin: journalisten, experts, politici en beleidsmakers. Hayek geloofde erin dat door academische successen politici en (hoge) ambtenaren eerder geneigd zouden zijn de neoliberale ideeën serieus te nemen als mogelijke oplossing voor nieuwe problemen.⁷²

Het neoliberale debat kreeg tastbare vorm toen in 1938 het *Colloque Walter Lippmann* werd georganiseerd door de Franse econoom Louis Rougier (1889-1982). De bijeenkomst had als doel het recente boek *An Inquiry into the Principles of the Good Society* van de Amerikaanse journalist Walter Lippmann (1889-1994) te bespreken. Onder andere Franse en Oostenrijkse liberalen (onder wie Hayek) en Duitse Ordoliberalen kwamen hiertoe bijeen in Parijs.⁷³ In zijn boek noemde Lippmann collectivisme ‘het dominante dogma van de tijd’. Hij schreef:

*Throughout the world in the name of progress, men who call themselves communists, socialists, fascists, nationalists, progressives, and even liberals, are unanimous in holding that government with its instruments of coercion must, by commanding the people how they shall live, direct the course of civilization and fix the shape of things to come.*⁷⁴

Lipmanns betoog was pessimistisch en omschreef liberalen als een bedreigde soort: de tijd van liberalisme was ten einde en zou niet meer terugkeren. Deze alarmistische boodschap had de aandacht getrokken van de Europese liberalen.⁷⁵ Deze legden zich niet neer bij dit

⁷⁰ Daniel Stedman Jones, *Masters of the Universe*, 4-5.

⁷¹ Philip Mirowski en Dieter Plehwe, *The Road From Mont Pèlerin*, 13.

⁷² Daniel Stedman Jones, *Masters of the Universe*, 4-5.

⁷³ Ordoliberalisme is een Duitse stroming van het liberalisme in het tweede kwartaal van de twintigste eeuw. Het onderscheidde zich van het klassieke liberalisme in de overtuiging dat de overheid een actieve rol moest spelen in de regulering van de markt. Deze regulering gaat in tegenstelling tot bijvoorbeeld de sociaaldemocratie niet om het beheersen van de vrije markt, maar juist om het actief stimuleren.

⁷⁴ Rachel S. Turner, *Neo-liberal Ideology*, 63-64.

Origineel citaat: Walter Lippmann, *An Inquiry into the Principles of the Good Society*, (Columbus: Little, Brown, 1937), 3-4.

⁷⁵ Rachel S. Turner, *Neo-liberal Ideology*, 64-65.

toekomstbeeld, maar zagen het als oproep de toekomst naar hun hand te zetten. Op het colloquium werd naast Lipmanns boek gediscussieerd over grote liberaal-filosofische vraagstukken. Over veel werd men het niet eens. Ook de naam van deze nieuwe stroming was een punt van discussie.⁷⁶ Neoliberalisme werd geopperd door de Duitse Ordoliberal Alexandre Rüstow (1885-1963), maar tot een unanieme acceptatie zou het niet komen.⁷⁷ De verdeeldheid over de naam kwam neer op een tweedeling in de groep: het deel dat behoefte had om een nieuw liberalisme te formuleren (onder wie organisator Rougier en Rüstow) en het deel dat geen fundamenteel probleem zag in het oude liberalisme (onder wie Franse econoom Louis Baudin (1887-1964) en Hayek). Het was een onderscheid dat zou blijven bestaan en zou uitgroeien tot het onderscheid tussen de primair Duitse, meer Ordoliberale school en de Angelsaksische, meer Libertarische school.⁷⁸ De broedplaats van het Duitse neoliberalisme was de *Freiburg School of liberal economists*. Rüstow, Walter Eucken (1891-1950) en Wilhelm Röpke (1899-1966) zijn een aantal van de belangrijkste Duitse neoliberale denkers.⁷⁹ De Angelsaksische school speelde zich voornamelijk af rond de *London School of Economics* en de universiteit van Chicago. Friedman, maar ook Hayek - die het grootste deel van zijn professionele leven aan beide instituten werkzaam was - moeten tot deze traditie worden gerekend. Hayeks werk was echter ook in de rest van de wereld - zeker Duitsland en zijn geboorteland Oostenrijk - succesvol; zijn carrière sloot hij af in Freiburg. Ondanks het feit dat Hayek inhoudelijk binnen de Angelsaksische traditie moet worden geplaatst, wordt zijn werk door sommigen beschouwd als brug tussen de verschillende tradities.⁸⁰

Het colloquium bracht Hayek op het idee om zijn eigen genootschap op te richten met een vergelijkbare vorm.⁸¹ In 1947 zag het internationale genootschap de Mont Pèlerin Society - vernoemd naar het Zwitserse bergdorp waar de eerste bijeenkomst plaatsvond - het licht. Onder de 39 aanwezigen was ook Milton Friedman. De reden van samenkomst was tweeledig: enerzijds voelden de (neo)liberalen zich eenzaam en zochten zij steun bij gelijkgestemden. Daarnaast streefden ze naar een theoretische perfectie, waarvan Hayek geloofde dat deze alleen door samenkomst van en discussie met een groep gelijkgestemde intellectuelen bereikt kon worden. Het waren volgens hem de verlamme conceptuele tekortkomingen geweest waardoor het klassieke liberalisme gefaald had. Dit falen van het liberalisme had in extremis

⁷⁶ Philip Mirowski en Dieter Plehwe, *The Road From Mont Pèlerin*, 49.

⁷⁷ Peter-Wim Zuidhof, „De wonderlijke geschiedenis van het neoliberalisme”, 198-199.

⁷⁸ Philip Mirowski en Dieter Plehwe, *The Road From Mont Pèlerin*, 49.

⁷⁹ Rachel S. Turner, *Neo-liberal Ideology*, 81-82.

⁸⁰ Rachel S. Turner, *Neo-liberal Ideology*, 222.

⁸¹ Peter-Wim Zuidhof, „De wonderlijke geschiedenis van het neoliberalisme”, 198-199.

geleid tot de Tweede Wereldoorlog die twee jaar eerder was geëindigd. In die zin had het liberalisme voor de leden van de Mont Pèlerin Society zijn beste tijd gehad en was het tijd voor een herleving van het liberalisme. Het liberalisme waar men op teruggreep betrof echter een specifiek aspect van het liberalisme, namelijk het economisch liberalisme en niet het klassieke liberalisme als geheel.⁸² De eerste 39 leden hadden een gedeeld gevoel van crisis, en deelden de ambitie om tot een oplossing te komen. Hun methode daartoe was niet die van politieke actie maar het winnen van ‘de intellectuele strijd der ideeën’⁸³ Het netwerk van wetenschappers dat de Mont Pèlerin Society was had uiteindelijk als doel het bestrijden en veranderen van de heersende politiek-economische consensus. Deze strijd was er één met een hoge inzet; Hayek zag de taak van het neoliberale denken als het voeren van ‘*opposition to all forms of totalitarianism, whether it be from the Right or from the Left.*’⁸⁴ De twintigste eeuw was begonnen met groeiende overheden en publieke beslissingen die volgens hem private verantwoordelijkheden vervingen. Tegelijkertijd waren er sterke economische fluctuaties, stagflatie en twee wereldoorlogen. Volgens veel neoliberalen was er een verband tussen deze ontwikkelingen.⁸⁵ Uit het *Statement of Aims* dat het genootschap na de eerste bijeenkomst opstelde blijkt de urgentie. Toch blijft dit statement steken in algemeenheden nadat de meer gerichte uitspraken uit het initiële voorstel gesneuveld waren na onderlinge onenigheid. Deze onenigheid was ook al bij het Colloque Walter Lippmann aanwezig en zou gedurende het bestaan van de Mont Pèlerin Society blijven.⁸⁶ De leden hebben altijd verschillende ideeën gehad en de organisatie zelf benadrukt haar individualiteit. De prestaties van haar prominente leden worden beoordeeld als individuele verdiensten en niet als verdiensten van het genootschap.⁸⁷ Daarmee volgt de organisatie in lijn met het neoliberalisme het ideaal van individualisme. Daarin schuilt ook een belangrijk probleem met het identificeren van een eenduidig neoliberalisme: wanneer individualiteit en individuele vrijheid centraal staan, wordt het uitwerken van een collectieve ideologie en een collectieve identiteit uitermate gecompliceerd. Neoliberalen van verschillende stromingen bleven in de kern echter verbonden in hun ‘*field of adversity*’, zoals Michel Foucault het noemt.⁸⁸ Ze hadden een gedeelde vijand:

⁸² Dag Einar Thorsen, „The Neoliberal Challenge - What is Neoliberalism”, 189-190.

⁸³ Eamonn Butler, „A Short History of the Mont Pèlerin Society”, *The Mont Pèlerin Society*, (2014), geopend 3 Januari, 2019, <https://www.montpelerin.org/wp-content/uploads/2015/12/Short-History-of-MPS-2014.pdf>.

⁸⁴ Eamonn Butler, „A Short History of the Mont Pèlerin Society”, 3.

⁸⁵ Eamonn Butler, „A Short History of the Mont Pèlerin Society”, 3.

⁸⁶ Eamonn Butler, „A Short History of the Mont Pèlerin Society”.

⁸⁷ Ibidem.

⁸⁸ Michel Foucault, *The birth of biopolitics : lectures at the Collège de France, 1978-1979*, (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004), 107.

het collectivisme.⁸⁹ De Mont Pèlerin Society groeide na zijn oprichting al snel tot een genootschap met enkele honderden leden en bestaat nog altijd.

De verschillende ideeën van de neoliberale denkers speelden omwille van het individualistische karakter van de ideologie een grote rol, maar de verschillende ideeën kunnen wel degelijk naast elkaar bestaan. Tezamen vormen ze een coherente ideologie.⁹⁰ Een liberaal manifest mag dan ontbreken, centrale werken kent de ideologie zeker. De belangrijkste werken die neoliberale waarden op de kaart zetten zijn *The Road to Serfdom* (1945) en *The Constitution of Liberty* (1960) van Friedrich Hayek en *Capitalism and Freedom* (1962) van Milton Friedman. Deze werken geven een goed beeld van de neoliberale ideologie.

De vragen waar Hayek zich in zijn werk mee bezighield zijn maatschappijbreed en alomvattend. Het centrale thema is (het behoud van) absolute vrijheid. Hayeks vrijheidsbegrip is er één van negatieve vrijheid.⁹¹ Vrijheid definieert hij als 'the absence of coercion'.⁹² Hayeks antwoord op de alomvattende vragen in *The Road to Serfdom* is echter zuiver gericht op de economie. De logica hierachter is dat volgens Hayek de (controle over de) economie niet gaat over een losstaand deel van het menselijk leven, maar de leidraad is voor al onze doelen.⁹³ 'Economic freedom [...] is the prerequisite for all our freedom'.⁹⁴ Dit is het eerste centrale punt waarin het neoliberalisme fundamenteel verschilt van het klassieke liberalisme: de relatie tussen politieke vrijheid en economische vrijheid wordt omgedraaid. Economische vrijheid is het primaire doel en zal uiteindelijk leiden tot een vergroting van politieke vrijheid, niet andersom.⁹⁵ *The Road to Serfdom* is echter geen economisch, maar een politiek boek. Hoewel Hayek hoogleraar in de economie was toen hij het schreef, maakte hij geen gebruik van economisch redeneren, zelfs niet in de breedste zin.⁹⁶ De vraag hoe de politiek de economische vrijheid kan vergroten (uiteindelijk ten behoeve van alle vrijheid) speelt een centrale rol. Hayek ziet een probleem waar regeringsmaatregelen 'de spontane groei van de maatschappij belemmerd hebben.' Daartoe wil hij 'alle obstakels voor vrije groei volledig wegvagen' zodat 'de zelfregulerende krachten van markt' een nieuwe en betere maatschappij kunnen creëren.⁹⁷

⁸⁹ Rachel S. Turner, *Neo-liberal Ideology*, 216.

⁹⁰ Rachel S. Turner, *Neo-liberal Ideology*, 48.

⁹¹ Negatieve vrijheid gaat over het ontbreken van belemmeringen terwijl positieve vrijheid draait om het bestaan van de mogelijkheid om het eigen leven naar keuze in te richten. De bekendste uitwerking van deze theorie komt van de hand van Isaiah Berlin in *Two concepts of liberty*, (Oxford: Clarendon Press, 1958).

⁹² F.A. Hayek, *The Constitution of Liberty*, (London: Routledge en Kegan Paul, 1960), 13-24.

⁹³ F.A. Hayek, *The Road to Serfdom*, 1976 editie, (Londen: Routledge en Kegan Paul, 1944), 66-69.

⁹⁴ F.A. Hayek, *The Road to Serfdom*, 75.

⁹⁵ Philip Mirowski en Dieter Plehwe, *The Road From Mont Pèlerin*, 75.

⁹⁶ Philip Mirowski en Dieter Plehwe, *The Road From Mont Pèlerin*, 75.

⁹⁷ Hans Achterhuis, *De utopie van de vrije markt*, 222.

Het enige juiste antwoord op tijdelijke tekortkomingen van de markt is haar volledig vrijlaten.⁹⁸ *The Road to Serfdom* is een werk van absolute tegenstellingen, zoals de dramatische titel al impliceert. Tegenover de slavernij van de socialistische planeconomie zet Hayek de absolute vrije markt.⁹⁹ Een middenweg kan als een logische oplossing klinken, maar controle op, of inperking van de vrije markt leidt volgens Hayek tot een disfunctioneren van dit systeem. In het zestien jaar later verschenen boek *The Constitution of Liberty* is de ontwikkeling van de wereldgeschiedenis terug te zien. De dramatische naoorlogse toon van *The Road to Serfdom* is vervangen door een naar eigen zeggen ‘*positive statement of the principles of free society*’.¹⁰⁰ Dit neemt niet weg dat het boek een verlengde is van Hayeks eerdere ideeën. Het socialisme dat sinds de publicatie van *The Road to Serfdom* in het Westen aan macht had verloren was minder een directe vijand. De nieuwe vijand was de verzorgingsstaat die sindsdien een opmars had gekend. Deze was volgens Hayek geïnspireerd door socialistische idealen en deze herverdeling van welvaart zou alleen maar leiden tot socialisme.¹⁰¹ Bovendien bracht de verzorgingsstaat een bureaucratisch apparaat voort dat uiteindelijk (enigszins Kafkaësk) een eigen wil zou ontwikkelen, oncontroleerbaar zou worden en het individu hulpeloos zou achterlaten.¹⁰² De herstabilisatie van de West-Europese democratieën was voor Hayek eveneens geen overwinning op zichzelf. Kapitalisme was voor Hayek al in *The Road to Serfdom* belangrijker dan democratie: ‘*only capitalism makes democracy possible*’.¹⁰³ En ook in *The Constitution of Liberty* hield hij deze gedachte vast: democratie is slechts een vehikel dat alleen wanneer het resulteert in een gelimiteerde regering de liberale principes vertegenwoordigt en anders tot totalitarisme kan leiden.¹⁰⁴ Er bestonden grote zorgen bij Hayek en andere neoliberalen dat democratie gemakkelijk kon omslaan in economische en daarmee andere onvrijheid.¹⁰⁵

Vanaf het einde van de jaren vijftig werd Milton Friedman steeds meer de leider van de neoliberale beweging. Daarmee verschoof de nadruk naar een door Amerikanen gedomineerd debat.¹⁰⁶ De nadruk van het vijandschap verschoof van het socialisme als totalitair systeem naar

⁹⁸ Hans Achterhuis, *De utopie van de vrije markt*, 225.

⁹⁹ Ibidem, 226-227.

¹⁰⁰ F.A. Hayek, *The Constitution of Liberty*, achterkant.

¹⁰¹ F.A. Hayek, *The Constitution of Liberty*, 253-266.

¹⁰² Ibidem, 262.

¹⁰³ Rachel S. Turner, *Neo-liberal Ideology*, 66.

F.A. Hayek, *The Road to Serfdom*, 63.

¹⁰⁴ F.A. Hayek, *The Constitution of Liberty*, 103-108.

¹⁰⁵ Peter-Wim Zuidhof, „De wonderlijke geschiedenis van het neoliberalisme”, 201.

¹⁰⁶ Peter-Wim Zuidhof, „De wonderlijke geschiedenis van het neoliberalisme”, 201.

de verzorgingsstaat als specifieke beleidsvorm.¹⁰⁷ In 1970 werd Friedman voorzitter van de Mont Pèlerin society. Het werk van Friedman kent inhoudelijk veel parallellen met dat van Hayek. Ook *Capitalism and Freedom* is meer een politiek dan een economisch werk. Er staat bovendien eenzelfde absolute tegenstelling centraal als bij Hayek: de verhouding tussen markt en staat als een absolute tegenstelling tussen vrijheid en slavernij.¹⁰⁸ De economie kan ofwel met de dwang van het totalitarisme geordend worden, ofwel met de vrijwillige samenwerking van de vrije markt; meer smaken zijn er niet.¹⁰⁹ Sociaaldemocratische economische politiek kan individuele vrijheid niet garanderen, ook al denken sommige sociaaldemocraten van wel. Zij is daarom niet verenigbaar met democratie en leidt tot totalitarisme naar Sovjetmodel.¹¹⁰ Een ander kernpunt waarmee Friedman expliciet in de voetsporen van Hayek treedt is dat hij economische vrijheid ziet als voorwaarde voor politieke vrijheid. Daarbij benadrukt Friedman overigens wel dat de relatie tussen de twee vrijheden complex is en niet unilateraal.¹¹¹ Het vrijheidsbegrip van Friedman is eveneens negatief: het draait om het wegnemen van hindernissen. Vanuit deze overtuigingen zou de overheid zich moeten beperken tot een economische rol. Dat komt neer op het in stand houden van het juridisch systeem, het garanderen van eigendomsrechten en het ingrijpen bij sommige vormen van monopolie of wanneer zogenoemde externaliteiten optreden.¹¹² Actiever geformuleerd: '(...) to foster competitive markets'.¹¹³ Friedman ziet de overheid het liefst zo klein mogelijk.¹¹⁴ Zaken overlaten aan de markt is een manier deze te organiseren zonder dat er politieke besluitvorming, laat staan politieke overeenstemming aan te pas komt. Op hoe meer terreinen dit gebeurt, hoe waarschijnlijker het is dat op de overige terreinen een meerderheidsbesluit kan worden genomen zonder dat daarbij de vrijheid in het geding komt.¹¹⁵ Alle 'staatsvoorzieningen' moeten volgens Friedman via een 'arrangement van de vrije markt' worden georganiseerd; denk aan gezondheidszorg, onderwijs, ruimtevaart, maar ook het leger.¹¹⁶ Verplichte regelingen van de sociale zekerheid zoals pensioenen of zorgverzekeringen vormen een bedreiging voor de vrijheid. Als deze een werkelijke meerwaarde zouden hebben, dan zouden deze ook zonder

¹⁰⁷ Rachel S. Turner, *Neo-liberal Ideology*, 221-222.

¹⁰⁸ Hans Achterhuis, *De utopie van de vrije markt*, 232.

¹⁰⁹ Milton Friedman, *Capitalism and Freedom*, (Chicago: University of Chicago Press, 1962), 13.

¹¹⁰ Milton Friedman, *Capitalism and Freedom*, 8-9.

¹¹¹ Ibidem, 9-11, 201.

¹¹² Peter-Wim Zuidhof, „De wonderlijke geschiedenis van het neoliberalisme”, 202.

¹¹³ Milton Friedman, *Capitalism and Freedom*, 2.

¹¹⁴ Peter-Wim Zuidhof, „De wonderlijke geschiedenis van het neoliberalisme”, 202.

¹¹⁵ Milton Friedman, *Capitalism and Freedom*, 24.

¹¹⁶ Hans Achterhuis, *De utopie van de vrije markt*, 232. Milton Friedman, *Capitalism and Freedom*, 39.

verplichting en via private instanties functioneren.¹¹⁷ Hierin zou een onderscheid met Hayek gezien kunnen worden. Niet zozeer qua inhoudelijke doelstellingen, als wel in de vorm. Waar Hayek een meer filosofische strijd voerde tegen het socialisme, staat bij Friedman een meer beleidsmatige strijd tegen de verzorgingsstaat centraal. Dit kwam tot uiting in concrete beleidssuggesties.¹¹⁸ Toen zijn boek *Capitalism and Freedom* in 1962 uitkwam werd het echter nauwelijks opgemerkt. Volgens Friedman zelf had dit niet te maken met de inhoud, maar met het linkse politieke klimaat.¹¹⁹

De verschuiving in nadruk van het neoliberale debat naar de Amerikaanse economistische anti-overheidspolitiek betekende niet dat het neoliberalisme buiten de Angelsaksische traditie stilstond. In het continentale Europa en zeker in de Ordoliberalen traditie bleef de verhouding tussen staat en markt een discussiepunt: inmenging van de staat in de markt was geen taboe. Hieruit ontstond een tweede kernonderscheid tussen het neoliberalisme en iedere andere stroming die voortborduurde op klassieke liberale ideeën: de visie op de markt. Dit kernonderscheid is met name voor het Europese neoliberalisme essentieel. De conventionele liberale interpretatie is een naturalistische visie op de markt: de markt is een quasi-natuurlijk gegeven. Het onderscheid tussen klassieke liberalen, sociale liberalen en sociaaldemocraten zit hem in de vraag in hoeverre dit quasi-natuurlijke gegeven vrijgelaten of gecontroleerd moet worden. In de Amerikaanse neoliberale school blijft de naturalistische marktvisie overeind. Friedman had een naturalistische marktvisie,¹²⁰ maar ook Hayek omschreef de marktorde als *'a specific outcome of evolution itself'*.¹²¹ Ordoliberalen hebben een constructivistische marktvisie: de markt is maakbaar. Daarmee wordt de verhouding tussen markt en staat omgekeerd. De staat is er niet om (in meer of mindere mate) op markten te letten, maar juist om markten te maken of te stimuleren. De markt wordt daarmee een norm voor wat overheden doen; de staat wordt dienstbaar aan de markt.¹²² Tegenstrijdig met zijn naturalistische marktvisie schreef Hayek eveneens dat een geplande economie en een competitieve vrijemarkteconomie alleen kunnen samengaan wanneer het plannen in dienst staat van het bevorderen van de competitieve vrije markt.¹²³ Wellicht is het deze inconsequentie die Hayek tot bruggenbouwer tussen de twee primaire tradities maakt. Vanaf de jaren zeventig nam de

¹¹⁷ Milton Friedman, *Capitalism and Freedom*, 9, 187-189.

¹¹⁸ Zie bijvoorbeeld Milton Friedman, *Capitalism and Freedom*, 35-36, 69-70, 131-132.

¹¹⁹ Hans Achterhuis, *De utopie van de vrije markt*, 233.

¹²⁰ Peter-Wim Zuidhof, „De wonderlijke geschiedenis van het neoliberalisme”, 205.

¹²¹ Rachel S. Turner, *Neo-liberal Ideology*, 121.

¹²² Peter-Wim Zuidhof, „De wonderlijke geschiedenis van het neoliberalisme”, 204-205.

¹²³ F.A. Hayek, *The Road to Serfdom*, 31.

marktconstructivistische visie een grote vlucht in populariteit. Vanaf dat moment was de leidende neoliberale overtuiging dat de staat in al zijn beleid het creëren van markten en het hanteren van marktprincipes moet nastreven.¹²⁴ Het is zelfs de centrale functie van de neoliberale staat.¹²⁵

Voor Nederland lijken beide neoliberale tradities relevant. Enerzijds is Nederland geen Angelsaksisch land en staat het zowel cultureel als geografisch dichterbij Duitsland. Anderzijds kent Nederland meer dan Duitsland een individualistische traditie zoals de Engelsen en de Amerikanen; ook Hayek zelf benadrukt dit.¹²⁶ Het is dit culturele onderscheid dat vaak aangehaald wordt wanneer de oorsprong van de uiteenlopende tradities wordt verklaard. Dit betekent overigens niet dat het Duitse neoliberalisme collectivistisch is.¹²⁷ Het onderscheid tussen de twee stromingen is in de woorden van leidende Duitse Ordoliberal Hans Willgerodt: ‘slechts een onderscheid in nadruk, en mogelijkheden voor een academische en politieke verdeling van arbeid.’¹²⁸ Hoewel het neoliberalisme een uitgesproken internationaal intellectueel netwerk was, laten de casestudies van neoliberale tradities in verschillende landen, uitgewerkt in onder meer *The Road From Mont Pèlerin*, en *Neo-liberal Ideology: History, Concepts and Policies*, uitstekend zien hoe groot de invloed is van de nationale politieke cultuur op de uitwerking van het neoliberalisme. Een beeld van het Nederlandse neoliberalisme kan dan ook alleen gegeven worden door een specifieke studie naar de Nederlandse casus.

1.3 De durf om utopisch te zijn

Een belangrijk vraagstuk waar de neoliberalen mee worstelden was of tegenover de totalitaire utopieën die men bestreed, een (neo)liberale utopie moest staan, of dat neoliberalisme juist anti-utopisch was. Op de uitnodiging om samen te komen in Mont Pèlerin die Hayek stuurde naar zijn geestverwanten was hij hierover eenduidig:

¹²⁴ Peter-Wim Zuidhof, „De wonderlijke geschiedenis van het neoliberalisme”, 205-206.

¹²⁵ Daniel Stedman Jones, *Masters of the Universe*, 335.

¹²⁶ F.A. Hayek, *The Road to Serfdom*, 159.

Volgens Hayek zijn er bepaalde individuele deugden die moeten excelleren in een maatschappij. Collectivisme onderdrukt deze waarden. De waarden zijn onafhankelijkheid, zelfredzaamheid, individueel initiatief, afhankelijkheid van vrijwillige activiteit, tolerantie, respect voor gewoonten en tradities en een gezond wantrouwen met betrekking tot macht en autoriteit. Hayek noemt naast Groot-Brittannië, waar hij op het moment van schrijven woonde, en Zwitserland expliciet de Nederlanders als een volk dat deze eigenschappen zou bezitten.

¹²⁷ Philip Mirowski en Dieter Plehwe, *The Road From Mont Pèlerin*, 98-99.

¹²⁸ ‘In reality there exists only a difference in emphasis, and opportunities for an academic and political division of labor’. Hans Willgerodt, „Der Neoliberalismus—Entstehung, Kampfbegriff und Meinungsstreit,” *ORDO*, nr. 57 (2006): 47-89.

‘Wij moeten in staat zijn een nieuw liberaal programma te formuleren dat een beroep doet op de verbeelding. [...] Wat ons ontbreekt is een liberale utopie [...] die niet al te direct gericht is op de praktijk en die zich niet beperkt tot wat er vandaag de dag haalbaar wordt geacht.’¹²⁹

Politicooloog Rachel S. Turner ziet het construeren van een liberale utopie dan ook als een belangrijke activiteit van de Mont Pèlerin Society.¹³⁰ In zijn artikel *The Intellectuals and Socialism* (1949) zegt Hayek eveneens dat de belangrijkste les die de ware liberaal moet leren van het succes van de socialisten is dat hun grote invloed voortkomt uit hun durf om utopisch te zijn. Een liberale utopie is waar het volgens Hayek aan ontbreekt.¹³¹ Het creëren van zo’n utopie is daarmee de taak van de (neo)liberalen.¹³² In *The Road to Serfdom* presenteert Hayek zich echter expliciet als sterk anti-utopisch.¹³³ Hayek lijkt vooral afstand te nemen van utopische ideeën wanneer deze socialistisch zijn; een liberale utopie kan logischerwijs rekenen op minder weerstand. Het onbegrensde geloof in de markt dat hij in dit boek presenteert doet dan ook utopisch aan.¹³⁴

Een belangrijke rol met betrekking tot het utopische karakter van het neoliberalisme speelt de Russisch-Amerikaanse schrijfster Ayn Rand (1905-1982): neoliberal, maar wel een buitenstaander van de Mont Pèlerin Society. Haar roman *Atlas Shrugged* (1957) kwam uit Amerikaanse lezersonderzoeken rond 2000 steevast naar boven als één van de meest invloedrijke boeken van de afgelopen eeuw.¹³⁵ Het boek beschrijft de neoliberale ‘utopie van de begeerte’.¹³⁶ De populariteit van *Atlas Shrugged* onder met name lager opgeleide Amerikanen heeft er sterk aan bijgedragen dat de neoliberale utopiegedachte zich in de Verenigde Staten heeft gevestigd: een proces in lijn met Hayeks strategie. In Nederland heeft het werk van Rand - net zoals in de rest van Europa - echter weinig voet aan de grond gekregen. Dat de Europese blik op het neoliberale utopisme sinds het boek van Rand niet veranderd is, wordt geïllustreerd door de vertaling van de memoires van Alan Greenspan, voormalig voorzitter van de Amerikaanse centrale bank. In *The Age of Turbulence* benadrukt Greenspan constant en vol enthousiasme de utopische aspecten van ‘de nieuwe economie.’ In Amerika

¹²⁹ Hans Achterhuis, *De utopie van de vrije markt*, 34.

¹³⁰ Rachel S. Turner, *Neo-liberal Ideology*, 71, 171.

¹³¹ F.A. Hayek, „The Intellectuals and Socialism”, *The University of Chicago Law Review*, nummer 16, (nr. 3 1949): 417-433, 432-433.

¹³² Rachel S. Turner, *Neo-liberal Ideology*, 70.

¹³³ Zie bijvoorbeeld F.A. Hayek, *The Road to Serfdom*, 18-23.

¹³⁴ Hans Achterhuis, *De utopie van de vrije markt*, 221-222.

¹³⁵ Hans Achterhuis, *De utopie van de vrije markt*, 23-25.

¹³⁶ *Ibidem*, 25.

draagt het boek de daarbij passende ondertitel *Adventures in a New World*. De Nederlandse ‘vertaling’ luidt echter: *Een Leven in Dienst van de Economie*.¹³⁷ In deze vertaling staat de economie als pragmatische wetenschap, en als autonome naturalistische entiteit centraal. De perceptie van utopische karakter van het neoliberalisme verschilt fundamenteel in de Angelsaksische neoliberale traditie en de Europese/Duitse.¹³⁸ Gezien de fundamentele ideeën over de inrichting van de samenleving die bovendien gepaard gaan met de notie dat deze alleen in een perfecte uitwerking functioneren, kan gesteld worden dat het neoliberalisme onmiskenbaar een utopische ideologie is. Alleen is daar in Europa opvallend weinig oog voor. Dit kan als gedeeltelijke verklaring worden gezien voor de veelgemaakte stap naar het vermeende pragmatisme.

1.4 De verschuivende consensus

Het ‘linkse politieke klimaat’ dat Friedman bekritiseerde begon in de jaren zeventig te kenteren. Hierin speelden de economische crises van de jaren zeventig een belangrijke rol.¹³⁹ Deze kentering was in wezen de uitwerking van de strategie die de neoliberalen al hadden voorzien. In de woorden van Friedman: *‘the role of thinkers I believe is primarily to keep options open, to have available alternatives, so when the brute force of events make a change inevitable, there is an alternative available to change it.’*¹⁴⁰ Friedman zelf werd economisch adviseur van de latere president Ronald Reagan, die bovendien graag gezien werd met *Capitalism and Freedom* in zijn hand. Hetzelfde gold voor de Britse premier Margaret Thatcher, maar dan met Hayeks *Constitution of Liberty*.¹⁴¹ De herwaardering van het werk van Hayek en Friedman en het neoliberale gedachtegoed in het algemeen ging verder dan alleen hun politieke medestanders. De sterk Keynesiaanse consensus – die Hayek als totalitair zag – werd langzaam maar zeker doorbroken.¹⁴² In 1974 won Hayek de Nobelprijs voor de economie, twee jaar later was het de beurt aan Friedman.¹⁴³ Tussen 1982 en 2002 zouden nog zes leden van de Mont Pèlerin Society de Nobelprijs voor de economie in ontvangst nemen.¹⁴⁴ De nieuwe consensus wordt ook wel

¹³⁷ Hans Achterhuis, *De utopie van de vrije markt*, 23-24.

¹³⁸ Om het eerdere onderscheid tussen de twee neoliberale stromingen consequent aan te houden: in het Duits is de turbulentie ook uit de titel verdwenen en heet het boek: *Mein Leben für die Wirtschaft*.

¹³⁹ Daniel Stedman Jones, *Masters of the Universe*, 131.

¹⁴⁰ Daniel Stedman Jones, *Masters of the Universe*, 131.

¹⁴¹ Hans Achterhuis, *De utopie van de vrije markt*, 233.

¹⁴² Hans Achterhuis, *De utopie van de vrije markt*, 228-229.

¹⁴³ Maarten van Rossem, *Kapitalisme zonder remmen*, 44-45.

¹⁴⁴ Eamonn Butler, „A Short History of the Mont Pèlerin Society”, 31.

Mario Vargas Llosa won in 2010 de Nobelprijs voor de literatuur, ook hij was lid van de Mont Pèlerin Society

eens aangeduid met de term ‘Washington Consensus’.¹⁴⁵ De tien beleidsprescripties waaruit deze consensus bestaat zijn in 1989 bedacht door Britse econoom John Williamson.¹⁴⁶ Deze prescripties zijn zonder twijfel neoliberal. Ze zijn echter te specifiek en daardoor te beperkt om gelijkgesteld te worden aan de neoliberale consensus. Bovendien is de Washington Consensus een product van de Angelsaksische traditie en daarmee niet van toepassing op de Europese/Nederlandse situatie.

De verandering in consensus en de internationale opkomst van openlijk neoliberale politici leidden tot een ontwikkeling in het neoliberalisme. Van een intellectuele ideeëngemeenschap moest de vertaling gemaakt worden naar een beleidsmatige uitvoeringspraktijk. Aangezien de werken van Hayek en Friedman altijd een zekere praktische component in zich hebben gehad, was het niet moeilijk om dezelfde thema’s centraal te stellen. Toch benadrukt Hayek in zijn werk, net zoals hij dat deed bij de oprichting van de Mont Pèlerin Society, dat hij geen praktisch plan voorschrijft, maar schrijft over centrale ideeën. Het neoliberale debat was te utopisch om direct naar beleid vertaald te worden. Het neoliberalisme als wetenschappelijk debat resulteerde in een politieke ideologie, maar niet in een politieke doctrine.

en daarmee het enige lid die de Nobelprijs won voor een andere discipline dan de economie. Vargas Llosa heeft overigens ook een gooi gedaan naar het Peruaans presidentschap met een programma met een liberaal karakter.

¹⁴⁵ Daniel Stedman Jones, *Masters of the Universe*, 8.

¹⁴⁶ Voor de tien prescripties zie: John Williamson, “What Washington Means by Policy Reform,” in *Latin American Adjustment: How Much Has Happened?*, John Williamson (red.), (Washington, DC: Institute for International Economics, 1989).

2. Ideologie en hegemonie

De term ideologie vindt zijn oorsprong in het werk van de Franse filosoof Antoine Destutt de Tracy (1754-1836). Hij gebruikte dit woord in 1796 als synoniem voor ‘de wetenschap van ideeën’, aansluitend bij de etymologische betekenis die leunt op het Griekse ‘idea’ en ‘logia’.¹⁴⁷ Het begrip was waarschijnlijk in de vergetelheid geraakt als Napoleon Bonaparte (1769-1821) na zijn verloren veldtocht tegen Rusland niet had uitgeroepen: ‘*C'est à l'idéologie*’. De ideologie was de schuldige. Napoleon gaf in zijn relaas ideologie de betekenis mee van een geheel van wereldvreemde, abstracte, rationele constructies die hij plaatste tegenover kennis die voortkomt uit ‘de wetten van het menselijk hart en de lessen van de geschiedenis’. Deze definitie inclusief de negatieve connotatie overschaduwde de neutrale definitie die De Tracy had gebaseerd op de Griekse etymologie van het woord.¹⁴⁸

Een nieuwe prominente interpretatie van het begrip kwam terug in het werk van Karl Marx (1818-1883). Hoewel zijn gebruik van de term soms tegenstrijdig is, leunt Marx duidelijk op het idee van Napoleon dat ideologie wereldvreemde ideeën betreft. De belangrijkste notie die Marx toevoegde is dat er meerdere ideologieën naast elkaar kunnen bestaan; specifiek dat elke klasse een eigen ideologie hanteert. Deze tegenstrijdige uitgangspunten impliceren dat elke klasse, ook het proletariaat, er een ideologie van wereldvreemde ideeën op nahoudt. Dat is kenmerkend voor de plaats van het ideologiebegrip in het werk van Marx: dit bestaat uit verschillende theorieën waarin het begrip verschillend, en soms zelfs tegenstrijdig wordt gebruikt.¹⁴⁹ Marx’ verschillende ideeën over ideologie waren invloedrijk in die zin dat ze voor latere Marxistische denkers aanleiding vormden om verder te gaan met het begrip.

De tegenwoordig gepopulariseerde definitie van ideologie is afkomstig van Vladimir Lenin (1870-1924).¹⁵⁰ In het wetenschappelijk schrijven over politiek wordt ideologie tegenwoordig veelal gehanteerd als neutrale aanduiding van een politiek gedachtegoed en/of politieke stroming. Lenin presenteert burgerlijke en socialistische ideologie als de twee

¹⁴⁷ Emmeth Kennedy, „Ideology" from Destutt De Tracy to Marx”, 353-355.

¹⁴⁸ Bart Tromp, *De wetenschap der politiek*, 4e druk, (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2002), 260-261.

¹⁴⁹ Bart Tromp, *De wetenschap der politiek*, 261-263.

¹⁵⁰ Voor de meest prominente uitwerking hiervan zie: Vladimir Iljitsj Lenin, *Wat te doen? Brandende kwesties van onze beweging*, Derde druk, fotografische herdruk van de Pegasusuitgave van 1949, (Amsterdam: Uitgeverij Pegasus, 1976), 49-55.

mogelijke toekomstbeelden voor de samenleving. De ene ideologie is vanuit zijn persoonlijke overtuiging misschien wel minder waar dan de andere, maar evengoed een ideologie. Hierbij leunt Lenin sterk op het werk van Marxistisch theoreticus Karl Kautsky (1854-1938).¹⁵¹ Ook buiten de wetenschap is dit sindsdien de meest gangbare benadering van het begrip ideologie. (Inter)nationale woordenboeken definiëren ideologie dan ook ruwweg als een set overtuigingen en denkbeelden die een centrale rol spelen bij politiek(e) partijen, theorie en/of stelsel.¹⁵² In de Nederlandse (parlementaire) partijpolitiek wordt - in lijn met deze definitie - dan ook gesteld dat Nederlandse politieke partijen van oudsher als ideologisch georiënteerde partijen beschouwd worden waarbij die ideologie de schakel vormt tussen kiezer en gekozene. In een situatie van ideologische homogeniteit binnen partijen zou er dan ook sprake zijn van ideologische politiek op systeemniveau.¹⁵³ Die interpretatie leunt echter niet alleen op de aanname van ideologische homogeniteit binnen een partij, maar bovendien op een hoge mate van ideologische transparantie en bewustzijn.

2.1 Gramsciaanse hegemonie

De aanname dat in politiek-maatschappelijke context sprake is van een optimale ideologische transparantie en bewustzijn wordt in het werk van Marx al bevraagd, maar wordt pas echt uitgedaagd in de politieke theorie van Antonio Gramsci (1891-1937), de grondlegger van de Marxistische theorie van dominante ideologie.¹⁵⁴ Gramsci was een journalist; oprichter en politicus van de Partito Comunista d'Italia, de Italiaanse communistische partij. Internationale bekendheid zou Gramsci vooral na zijn dood verkrijgen door de publicatie van de brieven en de 33 notitieboeken die hij schreef in de gevangenis waar hij door het regime van Mussolini was beland.¹⁵⁵ Deze waren nooit direct voor publicatie bedoeld en zijn een constante mix van

¹⁵¹ Bart Tromp, *De wetenschap der politiek*, 259-263.

¹⁵² Van Dale Uitgevers, *betekenis 'ideologie'*, (2018), https://www.vandale.nl/gratis-woordenboek/nederlands/betekenis/ideologie#.W__jTuhKjIW, (geopend November 20, 2018). Merriam-Webster, Incorporated, *Ideology*, 2018, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/ideology>, (geopend November 20, 2018).

Oxford University Press, *Definition of ideology in English*, 2018., <https://en.oxforddictionaries.com/definition/ideology>, (geopend November 20, 2018).

Cambridge University Press, *Meaning of "ideology" in the English Dictionary*, 2018 (geopend 20 november 2018), <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/ideology#dataset-cald4>.

¹⁵³ Josje de Ridder, Joop van Holsteyn en Ruud Koole, „Partijen in spagaat?” *Res Publica*, nr. 52, (2, 2010): 199-227, 200.

¹⁵⁴ Bart Tromp, *De wetenschap der politiek*, 263-264.

¹⁵⁵ Het totale aantal notitieboeken dat genoemd wordt is niet overal gelijk, aangehouden is: Antonio A. Santucci, *Antonio Gramsci*, (New York: Monthly Review Press, 2010), 135.

theorie en praktijk.¹⁵⁶ Desalniettemin worden ze beschouwd als een belangwekkende en originele bijdrage aan de twintigste-eeuwse politieke theorie.

Om Gramsci's theorie over ideologie te kunnen begrijpen is het van belang om te benadrukken dat hij denkt binnen de Marxistische theorie van 'onderbouw' en 'bovenbouw'. Onderbouw verwijst naar een materialistische organisatie van de samenleving die gecentreerd is rond het productieproces. Bovenbouw heeft - in de woorden van Gramsci - meer te maken met de 'geest' van de mensen.¹⁵⁷ Bovenbouw kan het best omschreven worden als het heersende paradigma en bevat concreet zaken als de cultuur, (politieke) machtsstructuren en rituelen. Bovenbouw is, zoals Gramsci beschrijft, nauw verwant aan ideologie aangezien ideologie zelf een superstructuur is die de bovenbouw vormt.¹⁵⁸ Gramsci verdeelt de bovenbouw onder in 'politieke maatschappij' en de 'burgermaatschappij'. De politieke maatschappij bestaat in de door de overheid georganiseerde onderdelen van de maatschappij; de burgermaatschappij refereert bij Gramsci aan de elementen die de consensus creëren die de 'ideologische hegemonie' in stand houden.

Ideologische hegemonie is een centraal begrip in Gramsci's werk, en vormt de kern van zijn kijk op ideologie. Ideologische hegemonie is de toestand waarin het wereldbeeld van een bepaalde klasse dominant is, dat wil zeggen: stilzwijgend en onbewust door de andere klassen is geaccepteerd.¹⁵⁹ Hierdoor denken de burgers zonder kritisch bewustzijn, maar met '(...) *a conception of the world that is mechanically imposed by the environment (...)*' schrijft Gramsci.¹⁶⁰ Dit neemt niet weg dat - net als dit bij Lenin het geval was - ook volgens Gramsci het begrip ideologie in de kern neutraal is. De ideologie van de bourgeoisie is volgens hem minder waar dan de ideologie van het proletariaat, maar dat staat los van het feit dat het beide ideologieën zijn.¹⁶¹ Gramsci weerspreekt dan ook de negatieve connotatie van het

De *Quaderni del carcere* ofwel de Notieboeken uit de gevangenis zijn voor het eerst gepubliceerd in de jaren 1950 en pas in de jaren 1970 naar het Engels vertaald. Voor deze scriptie is er gebruik gemaakt van Antonio Gramsci, *Selections from the prison notebooks of Antonio Gramsci*, vertaler: Quinten en Geoffrey Nowell-Smith Hoare, (London: Lawrence and Wishart, 1971).

De *Lettere dal carcere*, ofwel de brieven uit de gevangenis, is een postume verzameling van de brieven van Gramsci aan zijn vrienden en familie. Voor het eerst uitgegeven in 1947. Voor deze scriptie is Antonio Gramsci, *Letters from prison*, Eerste Harper Colophon editie, vertaler: Lynne Lawner, (Harper Colophon Books: New York, Evanston, San Francisco, London, 1975) geraadpleegd.

¹⁵⁶ Antonio A. Santucci, *Antonio Gramsci*, 40, 44-45.

¹⁵⁷ Antonio Gramsci, *Selections from the prison notebooks*, 137.

¹⁵⁸ Antonio Gramsci, *Selections from the prison notebooks*, 376.

¹⁵⁹ Bart Tromp, *De wetenschap der politiek*, 263.

¹⁶⁰ Antonio Gramsci, *Selections from the prison notebooks*, 323.

¹⁶¹ Bart Tromp, *De wetenschap der politiek*, 264.

ideologiebegrip dat invloedrijk was in zijn tijd.¹⁶² Het verschil met het gepopulariseerde ideologiebeeld is dat bij Gramsci ideologie niet alleen een bewuste overtuiging is van een persoon, klasse, beweging, partij of ander verbond, maar ook een onbewuste hegemonische vorm aan kan nemen waarin een ideologie het denken van de maatschappij en al haar leden beïnvloedt.

De omgang met deze hegemonische dominantie kan verschillen. Essentieel is daarbij volgens Gramsci het onderscheid tussen *sensu commune* en *buon senso*. Beide zijn te vertalen naar het Engelse begrip *common sense*; de letterlijke vertaling brengt echter een onderscheid aan tussen *good* en *common/popular sense*.¹⁶³ Voor Gramsci betekenden de twee iets fundamenteel anders. *Sensu commune* is een niet-kritische manier van denken waarbij de heersende maatschappelijke aannames en overtuigingen - de conceptie die is opgelegd door de externe omgeving - worden gevolgd zonder deze te bevragen. *Buon senso* betreft juist een kritische manier van denken die tot een meer praktische en empirisch vergaarde kennis leidt.¹⁶⁴ Het gebruik van *Buon Senso* is volgens Gramsci:

*'(...) to work out consciously and critically one's own conception of the world and this, in connection with the labours of one's own brain, choose one's sphere of activity, take an active part in the creation of the history of the world, be one's own guide, refusing to accept passively and supinely from outside the moulding of one's personality?'*¹⁶⁵

De transformatie van de ene naar de andere manier van denken is de transformatie van onbewuste actie naar bewuste en zelfbewuste activiteit. De transformatie van de realiteit kan niet veranderen zonder de transformatie van gedachten, zo luidt de logica van Gramsci.¹⁶⁶ Je moet loskomen van de ideologische hegemonie om deze - en daarmee de maatschappij - te kunnen veranderen.

Wanneer deze logica wordt doorgetrokken is een transformatie van de gedachten op haar beurt niet mogelijk zonder herkenning en erkenning van de hegemonische dominantie van

¹⁶² Antonio Gramsci, *Selections from the prison notebooks*, 375-377.

¹⁶³ Vanwege het ontbreken van een letterlijke Nederlandse vertaling van dit begrip is het Engels aangehouden omwille van de duidelijkheid. Bovendien komt in het Engels het paradoxale van eenzelfde vertaling voor tegenstrijdige begrippen beter tot uiting. Bovendien speelt deze in de dominant Engelstalige literatuur over Gramsci een rol. De Nederlandse vertaling die het meest in de buurt komt het gebruik van de begrippen is 'gezond verstand'. De letterlijke Nederlandse vertalingen luiden 'goede' en 'gedeelde/gemeenschappelijke' logica/begrip.

¹⁶⁴ Benedetto Fontana, „The concept of nature in Gramsci”, in *Antonio Gramsci: critical assessments of leading political philosophers*, door James Martin (red.), 62-84, (London en New York: Routledge, 2002), 70.

¹⁶⁵ Antonio Gramsci, *Selections from the prison notebooks*, 323-324.

¹⁶⁶ Benedetto Fontana, „The concept of nature in Gramsci”, 70.

de heersende ideologie. Daarin schuilt ook direct de zwakke plek van de theorie van Gramsci, aangezien dit proces weer voort moet komen uit een transformatie van de gedachten. Een cirkelredenering is niet ver weg. Hetzelfde geldt voor *the infallibility fallacy*, de drogreden van de onfeilbaarheid. Iedere kritiek op de theorie van Gramsci kan namelijk weggezet worden als *senso commune* manier van denken, onbewust ingegeven door de heersende consensus. Pas wanneer, in lijn met Gramsci, het stelsel van hegemonische dominantie erkend wordt en dus sprake is van vermeende *buon senso* kan in discussie worden getreden. Op dat punt is echter Gramsci's gelijk op de grote lijn al geaccepteerd. De zwakte is vooral van toepassing op het werk van Gramsci wanneer dit wordt gebruikt als politieke doctrine. Als theoretisch model ter verklaring van politiek-maatschappelijk functioneren blijft de theorie uiterst bruikbaar, zolang deze kritisch toegepast wordt.

2.2 Neoliberale hegemonie

Dat de anti-marxist Hayek een liefhebber was van het werk van de neomarxist Gramsci lijkt zeer te betwijfelen. Niet alleen omwille van de ideologische tegenstelling, maar vooral omdat Gramsci's notitieboeken pas in de jaren 1950 werden gepubliceerd en het nog eens twee decennia zou duren voordat deze in het Engels vertaald zouden worden. Desalniettemin zijn de raakvlakken tussen Gramsci's theorie, en de strategie die Hayek en in mindere mate ook Friedman voor het neoliberalisme formuleerden, groot. Hayeks theorie dat ideeën alleen heel langzaam beleid insijpelden via beïnvloeding van de heersende consensus leest als praktische vertaling van het werk van Gramsci, speciaal voor ideologen. Hayeks pad van beïnvloeding loopt via een netwerk van wetenschappers, die via de tweedehands handelaren in ideeën (intellectuelen in de brede zin van het woord) de consensus van het volk als geheel beïnvloeden en daarmee tot serieuze beleidsmakers worden. In Gramsci's taal kan dit omschreven worden als een uitgewerkte vorm van beïnvloeding van de bovenbouw - specifiek beïnvloeding van de burgermaatschappij - die op haar beurt weer de politieke maatschappij beïnvloedt. De theoretische parallellen zijn daarmee groot.

De relevantie van het werk van Gramsci voor de invloed van het neoliberalisme op de Nederlandse politieke praktijk blijkt wanneer gekeken wordt naar de parallellen tussen het gedachtegoed van Gramsci en een aantal recente analyses van de (onbewuste) invloed van het neoliberalisme op de identiteitsvorming van de hedendaagse westerse samenleving. Zo spreekt Maarten van Rossem over de neoliberale opvattingen die zich tot een brede politieke en

sociaaleconomische consensus ontwikkelden in de jaren tachtig.¹⁶⁷ Hans Achterhuis laat in zijn *De utopie van de vrije markt* niet alleen het utopische karakter van de neoliberale ideologie zien, hij toont bovenal hoe deze neoliberale identiteit een gegeven is dat alle facetten van de samenleving beheerst.¹⁶⁸ Het is deze dominantie die de verklaring vormt voor het feit dat we niet beseffen wat er aan het gebeuren is, zo schrijft psycholoog Paul Verhaeghe in zijn boek *Identiteit*. Het neoliberalisme is zo leidend in de (Nederlandse) identiteitsvorming en daarmee het denken dat er niet beseft wordt dat dit een ideologische keuze is. Pas wanneer een identiteitsverlenend verhaal zijn dwingende karakter verloren heeft, wordt dit verhaal zichtbaar, aldus Verhaeghe. Als voorbeeld trekt hij een parallel met religie. Toen het christendom nog dominant was in het westen vielen verhaal en werkelijkheid voor haar volgers samen. Pas na de teloorgang van de religie werd het christelijke narratief zichtbaar als verhaal.¹⁶⁹ Gramsci ziet in de ‘lekenopvatting van [religie als] geloofseenheid tussen een wereldbeschouwing en een daaraan ontleende handelingsvorm’ geen reden om dit verschijnsel niet als ideologie te definiëren.¹⁷⁰ Dit onderschrijft de kracht van de parallel binnen het Gramsciaanse kader. Vertaald naar een politieke context kan worden gesteld dat zolang een ideologie dominant is, een keuze in lijn met die ideologie een pragmatische lijkt, niet alleen voor degene die de keuze maakt, maar ook voor eenieder die deze keuze analyseert. Voor de gehele samenleving is het volgen van een ideologisch narratief en pragmatisch handelen op basis van de realiteit moeilijk, zo niet onmogelijk te onderscheiden. Het voortdurende conflict tussen de vermeende opkomst van pragmatisme en de gelijktijdige tweede golf van het neoliberalisme die - zoals in de inleiding beschreven - in de literatuur centraal staat, raakt heel nauw aan deze analyse. Ondanks de onmiskenbare parallellen ontbreekt de naam van Gramsci echter volledig in de boeken van Achterhuis, Verhaeghe en Van Rossem. Wanneer hun analyses van de Nederlandse situatie vanuit Gramsciaans perspectief beschreven worden, zou dat betekenen dat de ideologische hegemonie van het neoliberalisme zo dominant is dat deze ‘mechanisch’ aan de burgers wordt opgelegd door de externe omgeving. Zo lang mensen vast zitten in een *sensu commune* benadering van de maatschappij zal hun denken zich altijd naar het neoliberale paradigma voegen zonder dat zij dit als zodanig herkennen.

¹⁶⁷ Maarten van Rossem, *Nederland volgens Maarten van Rossem*, 65-67.

¹⁶⁸ Hans Achterhuis, *De utopie van de vrije markt*.

¹⁶⁹ Paul Verhaeghe, *Identiteit*, 114-16.

¹⁷⁰ Nederlandse vertaling aangehouden uit Antonio Gramsci; *Marxisme als filosofie van de Praxis: Een bloemlezing van zijn werk, ingeleid en samengesteld door Yvonne Scholten*, Yvonne Scholten (red.), (Amsterdam: Kritiese Bibliotheek Van Gennep, 1972), 24.

Voor de context zie: Antonio Gramsci, *Selections from the prison notebooks*, 326.

De vraag dient zich aan hoe de massa zich binnen hetzelfde ideologisch paradigma kan bewegen in een land met een divers partijstelsel als Nederland. Dit gegeven zegt echter, als we Gramsci volgen, niet alles over de ideologische toestand van de samenleving.

‘Er zijn verschillende wereldbeschouwingen [ideologieën] en daaruit maakt men een keuze. Maar op basis waarvan maakt men deze keuze? En hoe komt deze keuze tot stand? Is dit een puur intellectuele keuze of is het ingewikkelder? En zijn intellectuele keuze en handelingsvorm niet vaak met elkaar in tegenspraak? Wat is dan de werkelijke wereldbeschouwing: de intellectuele keuze die met de mond beaamd wordt of de wereldbeschouwing die in de werkelijke activiteit van ieder mens tot uiting komt, die impliciet blijkt uit zijn handelen? En omdat handelen altijd politiek handelen is, kan men dan niet zeggen dat de werkelijke filosofie van ieder mens opgesloten ligt in zijn politiek?’¹⁷¹

Bovendien is de neoliberale strategie zoals omschreven door Hayek expliciet gericht op maatschappijbrede beïnvloeding in plaats van de focus op één partij van (vermeende) ideologische medestanders. Voor een goede diagnose van de invloed van het neoliberale paradigma op de politieke cultuur en de politieke praktijk is er dan ook nadere analyse nodig van zowel dat paradigma, als die cultuur en praktijk. In het vervolg van deze scriptie - die hieraan gewijd is - zal met ‘ideologie’ verwezen worden naar de gepopulariseerde politiek-wetenschappelijke betekenis van het woord, zoals in de toepassing door Lenin. Wanneer de ideologie als dominant paradigma wordt bedoeld zoals Gramsci het begrip hanteert wordt er over ‘ideologische hegemonie’ gesproken.

¹⁷¹ Nederlandse vertaling aangehouden uit Antonio Gramsci, *Marxisme als filosofie van de Praxis*, Yvonne Scholten (red.), 24. Zie voor passage in meer (Engelstalige) context Antonio Gramsci, *Selections from the prison notebooks*, 326.

3. Terminologische drempels: neoliberalisme in Nederland

Zo aanwezig als het neoliberalisme inhoudelijk was in de Nederlandse politiek-maatschappelijke realiteit, zo afwezig was de term zelf. Dat past tot op zeker hoogte in een internationaal patroon. Neoliberalisme is een controversiële term. Een belangrijke reden daarvoor is dat de term vooral gebruikt wordt door tegenstanders van de ideologie.¹⁷² Gebruik van de term als zelfidentificatie of überhaupt in een positieve context is schaars.¹⁷³ In het Nederlandse parlement wordt de term in de onderzochte periode dan ook vrijwel uitsluitend in deze zin gebruikt. De term werd - uitzonderingen daargelaten - alleen door de SP consequent gebezigd.¹⁷⁴ Dit veranderde pas bij de algemene beschouwingen van 2019, toen maar liefst zes partijen van verschillende ideologische achtergronden de term gebruikten. Een trendbreuk die ook door de politici zelf werd erkend. Dit nam niet weg dat ook bij dit debat de term uitsluitend als negatieve aanduiding werd gehanteerd.¹⁷⁵ Een gedeeltelijke verklaring hiervoor kan worden gevonden in de manier waarop neoliberale ideologen zich tot elkaar verhouden en verhielden. Een ideologie waarin individualiteit en individuele vrijheid centraal staan is moeilijk te vertalen is naar een collectieve ideologie en een collectieve identiteit. Daarnaast ontbreekt niet alleen in het intellectuele debat één centrale vorm, er is ook in de politieke praktijk een constante verandering en parallel geografisch onderscheid.¹⁷⁶ Het is echter te makkelijk om het individualistische karakter gecombineerd met constante verandering in politieke vorm aan te nemen als sluitende verklaring voor de controverse rond het bestempelen van bepaald gedachtegoed als liberaal. Zelfs de meest collectivistische ideologieën kennen stromingen, denk aan het Marxisme. Bovendien leidt geen enkele ideologie ongeacht tijd en plaats tot een en dezelfde politieke praktijk. Toch is het neoliberalisme in terminologische zin controversiëler dan vrijwel elke andere politieke ideologie.

¹⁷² Wendy Brown, *Undoing the Demos*, 20.

¹⁷³ Dag Einar Thorsen, „The Neoliberal Challenge - What is Neoliberalism”, 189.

¹⁷⁴ Zie bijvoorbeeld Handelingen Tweede Kamer (Donderdag 1 september 1994, 87-5923- 87-5924) (Woensdag 31 augustus 1994, 86-5865 - 86-5868.) (12 oktober 1994 9-351 - 9-352) (Dinsdag 18 oktober 1994, 11-503 - 11-504) (7 december 1994, 32-2125) (29 juni 1994, 83-56500- 83-565) (17 september 1997, 2-92 - 2-95) (26 oktober 1994, 14-659 - 14-660) (Handelingen Tweede Kamer, 21 december 1994, 38-2639) Handelingen Eerste Kamer, (22 februari 2000 18-734 – 18-736) (13 oktober 1998, (3-23 – 3-25)

¹⁷⁵ Dit betreft: CDA, Groenlinks, SP, PvdA, ChristenUnie en PvdD. Zie: handelingen Tweede Kamer 18 september 2019 en 19 september 2019.

¹⁷⁶ Wendy Brown, *Undoing the Demos*, 20-21.

3.1 De ‘vendetta tegen het “neoliberalisme”’

Het Nederlands ongemak met - om niet te zeggen het taboe rond - de term neoliberalisme wordt goed zichtbaar in de briefwisseling die voormalig VVD-leider Frits Bolkestein in 2009 voerde met historicus Frank Ankersmit in de Nederlandse gedrukte media. De aanleiding was het opzeggen van zijn VVD-lidmaatschap door Ankersmit. Hij was het ‘al langere tijd niet eens met de te neoliberale koers van de partij. (...) Maar het slappe optreden van de VVD bij de kredietcrisis was de druppel die de emmer deed overlopen.’¹⁷⁷ Deze kritiek ventileerde Ankersmit over de gehele breedte van de media.¹⁷⁸ Bolkestein reageerde op deze ‘vendetta tegen het “neoliberalisme” (waarvan niemand weet wat het is)’ met een betoog tegen Ankersmits visie op liberalisme.¹⁷⁹ De bijzin ‘waarvan niemand weet wat het is’, vormde voor Ankersmit de aanleiding om zijn gesprekspartner op een lijst van meer dan vijftienhonderd publicaties te wijzen en een definitie te geven van neoliberalisme volgens het ‘onvolprezen’ *Wikipedia*, dat Bolkestein presenteert als belangrijkste Nederlandse liberaal. ‘Wie de stukken van de heer Bolkestein las, moet concluderen dat dit inderdaad ook nog steeds zijn standpunt is. Kortom, hij is zelf een liberaal, maar zonder te weten dat hij het is,’ luidde de analyse van Ankersmit.¹⁸⁰ Een argumentatie die overigens uitstekend aansluit op het eerdergenoemde Gramsciaanse kader. Het aanhalen van *Wikipedia* was vermoedelijk bedoeld als een spottende verwijzing naar de meest toegankelijke bron denkbaar. Maar het feit dat Ankersmit zich in een dusdanige briefwisseling genoodzaakt achtte zich te verlagen tot het niveau van *Wikipedia* geeft ook een indicatie van het gebrekkige inhoudelijke zicht op neoliberalisme in Nederland. Zeker gezien de talrijke voorbeelden die eveneens beschikbaar waren om aan te tonen hoe de ideologie en specifiek haar stamvader Friedrich Hayek de VVD in het algemeen, haar oprichter P.J. Oud en Bolkestein zelf beïnvloed hebben.¹⁸¹ Daar hield de briefwisseling niet op; Bolkestein pareerde Ankersmit met het argument:

¹⁷⁷ Anneke Stoffelen, „Partijprominent stapt op: ‘VVD is de kluts kwijt’”, *De Volkskrant*, 27 Februari 2009.

¹⁷⁸ Naast het bovenstaande *Volkskrant*artikel, o.a.:

Frank Ankersmit, „Het neoliberalisme is niet liberaal”, *Filosofie Magazine*, (17 Maart 2009).

Frank Ankersmit, „Voor de liberaal is het algemeen belang onzin, voor de VVD is het juist de kern,” *NRC Handelsblad*, (3 Januari 2009).

Karen Zandbergen, „Ankersmit keert VVD de rug toe”, *Trouw*, (26 Februari 2009).

¹⁷⁹ Frits Bolkestein, „Ankersmit wil toch niet terug naar een dictatuur?”, *De Volkskrant*, (20 Maart 2009).

¹⁸⁰ Frank Ankersmit, „Bolkestein moet zijn ouderwetse bril afdoen,” *De Volkskrant*, (23 Maart 2009).

¹⁸¹ Merijn Oudenampsen, *The conservative embrace of progressive values*, 42-43.

‘Het gaat erom dat er geen politicus is die zichzelf als neoliberal aandient. Er zijn wel klassiek-liberalen, sociaal-liberalen en liberalen zonder voorvoegsel, maar niemand noemt zichzelf neoliberal. De term wordt enkel door tegenstanders van het liberalisme gebruikt. Het is een scheldwoord.’¹⁸²

Het is een logica die nog altijd wordt gehanteerd.¹⁸³ De meest directe weerlegging van deze logica is te vinden in de eerder geciteerde analyse van Gramsci over het in woord en daad belijden van ideologie.¹⁸⁴ Iemand hoeft zich geen neoliberal te noemen om zich als zodanig te gedragen. Reeds in 2009 legde voormalig PvdA-prominent Marcel van Dam in reactie op de twist tussen de voormalig partijgenoten al de vinger op de zere plek van deze logica. Als we Bolkesteins redenatie volgen ‘bestaat er natuurlijk ook geen islamhaat en vreemdelingenhaat. Althans: ik ken geen politici die zich islamfoob of xenofob noemen’ stelt Van Dam.¹⁸⁵ Toch is deze op zichzelf prikkelende analogie niet helemaal sluitend en daarmee niet alles verklarend. Xenofobie en islamofobie zijn in tegenstelling tot het neoliberalisme wel degelijk prominent onderdeel van studie en het Nederlandse politieke discours; en zijn wanneer in de praktijk gebracht al snel ongrondwettelijk, wat de weerstand tot associatie verklaart. Bovendien wordt het neoliberalisme - in tegenstelling tot xenofobie en islamofobie - in het buitenland niet met eenzelfde aversie benaderd als in Nederland het geval is.

3.2 ‘Hayek? Nooit gelezen’

Zolang het begrip de reputatie heeft van containerbegrip van politieke tegenstanders zullen neoliberale denkers en politici zichzelf zelden als zodanig omschrijven. Dit is een patroon dat internationaal redelijk universeel is. Echter, zelfbenoeming als neoliberal is de meest duidelijke, maar zeker niet de enige manier waarop neoliberalisme een aanwijsbare rol kan spelen in de politieke praktijk. Als verder wordt gekeken dan puur de term en de politieke ideeën en denkers van het neoliberalisme in zicht komen, dan doet zich een ander opmerkelijk patroon voor. Internationaal worden de voormalige Amerikaanse president Ronald Reagan en de voormalige Britse premier Margaret Thatcher gezien als politieke boegbeelden van het

¹⁸² Frits Bolkestein, „De staat moet zijn taak niet onnodig uitbreiden,” *De Volkskrant*, (25 Maart 2009).

¹⁸³ Patrick van Schie, „Neoliberale nachtmerrie... Ontwaakt!”, *S&D*, (2013): 72-78.

Martin van Hees, Patrick van Schie en Mark van de Velde, *Neo-liberalisme een politieke fictie*, Amsterdam: Boom, 2014.

Patrick van Schie, „Neoliberalisme is een nonsenswoord,” *Trouw*, (8 September 2014).

¹⁸⁴ Nederlandse vertaling aangehouden uit Antonio Gramsci, *Marxisme als filosofie van de Praxis*, Yvonne Scholten (red.), 24. Voor de context zie: Antonio Gramsci, *Selections from the prison notebooks*, 326.

¹⁸⁵ Marcel van Dam, „Neoliberalen, bedankt voor de crisis”, *De Volkskrant*, (26 Maart, 2009).

neoliberalisme. Buiten de democratische traditie moet ook de Chileense dictator Augusto Pinochet in dit rijtje genoemd worden. Hoewel zijzelf termen als *Thatcherism* en *Reaganomics* in de wereld riepen en daarmee de identificatie ontlieden, hadden deze leiders geen moeite zich te associëren met het neoliberalisme. Friedman werkte als adviseur van Reagan, die bovendien graag gezien werd met *Capitalism and Freedom*. Thatcher was goede vrienden met Hayek en werd zo graag met zijn boek *Constitution of Liberty* gezien dat ze als antwoord op de vraag waar ze in geloofde naar het boek greep en zei *'this is what we believe in'*.¹⁸⁶ Pinochet liet zijn beleid kleuren door de 'Chicago Boys', een groep Chileense economen die was opgeleid door Friedman. Friedman was bovendien een groot liefhebber van het economisch beleid van Pinochet; hetzelfde gold voor Hayek. En dit zijn slechts enkele voorbeelden van de openlijke invloed van Hayek en Friedman op deze politieke leiders.¹⁸⁷

In Nederland ontbreekt een politicus die het neoliberalisme of haar denkers openlijk omarmt. In het buitenland werd Ruud Lubbers - wiens regeertermijn overlapt met die van Reagan en Thatcher - indertijd al in de neoliberale traditie geplaatst, maar in Nederland nam vrijwel niemand dat over, laat staan Lubbers zelf.¹⁸⁸ Dat zijn opvolger Kok meeging in de neoliberale golf lijkt onmiskenbaar, maar om een sociaaldemocraat op eenzelfde manier als Thatcher en Reagan als boegbeeld van het neoliberalisme neer te zetten lijkt onjuist.¹⁸⁹ Toen Kok als minister van financiën door VVD-Kamerlid Rudolf de Korte werd getypeerd als 'Wim Friedman' liet hij dit weersproken noch bevestigd. Het kabinetsbeleid achtte Kok 'half Keynes en half Friedman.'¹⁹⁰ Ook Frits Bolkestein - als liberaal wellicht de meest voordehand liggende voortrekker - neemt zoals gezegd expliciet afstand van een eventuele status van boegbeeld van het neoliberalisme. Wel is er bij Bolkestein iets meer te zien van de omgang met neoliberale ideologen. Bolkestein omschreef filosoof en oprichtingslid van de Mont Pèlerin Society Karl Popper (1902-1994) als 'voorbeeld voor elke liberale politicus.' In hetzelfde artikel laat Bolkestein ook de naam van Hayek in positieve zin vallen.¹⁹¹ Toen Merijn Oudenampsen Hayek echter Bolkesteins belangrijkste filosofische inspiratie noemde, en hem toeschreef Hayek tot inspirator van de VVD-politiek te hebben gebombardeerd,¹⁹² was Bolkestein daar allerminst over te spreken: 'Hoe verzint hij het? Ik heb Hayek nooit gelezen.'¹⁹³ Hierop reageerde

¹⁸⁶ Hans Achterhuis, *De utopie van de vrije markt*, 233.

¹⁸⁷ Merijn Oudenampsen, *The conservative embrace of progressive values*, 122 .

¹⁸⁸ Duco Hellema, *Nederland en de jaren zeventig*, 289.

¹⁸⁹ Hans Achterhuis, *De utopie van de vrije markt*, 96.

¹⁹⁰ Handelingen Tweede Kamer, 11 november 1992, 21-1492 - 21-1525

¹⁹¹ Frits Bolkestein, „Frits Bolkestein over het liberalisme van Sir Karl Popper,” *Filosofie Magazine*, (2009).

¹⁹² Merijn Oudenampsen, *The conservative embrace of progressive values*, 43, 131-136.

¹⁹³ Frits Bolkestein, „Hayek? Nooit gelezen,” *NRC Handelsblad*, (7 Februari, 2018).

Oudenampsen op zijn beurt weer vol verbazing: in zijn boek *Het heft in handen* noemt Bolkestein Hayek ‘misschien wel de belangrijkste liberale politieke filosoof van de 20e eeuw’.¹⁹⁴ Een hoogst opmerkelijk dispuut dat bovenal duidelijk maakt dat Bolkestein anno 2018 niet met neoliberalisme en alles wat daar verwant aan is geassocieerd wilde worden. Het is lastig om op basis van deze theoretische invalshoek een sluitende verklaring te geven voor het Nederlands ongemak met het neoliberalisme. De meer praktische en gerichte casestudy waar het tweede deel van deze scriptie aan is gewijd kan hopelijk helpen inzicht te verschaffen in het Nederlandse taboe rond het neoliberalisme.

¹⁹⁴ Merijn Oudenampsen, „Lees mijn proefschrift,” *NRC Handelsblad*, (7 Februari 2018). Voor het citaat van Bolkestein zie: Frits Bolkestein, *Het heft in handen: essays*, (Amsterdam: Prometheus, 1995), 15.

II.

Nederlands neoliberalisme en de Partij van de Arbeid

Na deze theoretische overwegingen is het tijd voor een meer concrete historische beschouwing van het neoliberalisme in de Nederlandse politiek. Concreter: het neoliberalisme in de PvdA en de kabinetten waar zij tussen 1989 en 2002 deel van uitmaakte. Dit tweede deel kan worden gelezen als een op zichzelf staande analyse waarbij het eerste deel als ondersteunend theoretisch kader dient, of als een casus die de theoretische beschouwing over de manier waarop neoliberalisme een rol speelde in de Nederlandse politiek illustreert.

Niet alleen in dit onderzoek, maar zeker ook bij het neoliberalisme zelf, is de vertaalslag van theorie naar praktijk van groot belang. Dit tweede deel opent daarom met een hoofdstuk waarin deze vertaalslag wordt uitgewerkt aan de hand van de zes kernthema's van het neoliberalisme die vervolgens geïllustreerd worden met het beleid en de ideeën zoals door de PvdA in praktijk gebracht. Hiermee wordt niet alleen geïllustreerd hoe de neoliberale politieke theorie zich vertaalt naar de politieke praktijk, maar ook definitief omkaderd wat er wordt bedoeld met de stelling dat de PvdA zich heeft ingelaten met het neoliberalisme.

De drie daaropvolgende hoofdstukken pellen één voor één de verschillende invloedssferen af die de PvdA hebben bewogen. Dit zijn respectievelijk het internationale, het nationale en het partijniveau. Zo kan op een gestructureerde manier in kaart worden gebracht hoe de partijkoers van de PvdA tot stand is gekomen. In dit proces is het vanzelfsprekend niet mogelijk om alle factoren tot in detail uit te werken. Er is gekozen voor specifieke aanknopingspunten die de belangrijkste factoren inzichtelijk maken.

4. De neoliberale beleidspraktijk

Het neoliberalisme is in zijn intellectuele oorsprong vaak gedefinieerd ten opzichte van een tegenpool. Neoliberalen waren zeker in de jaren dertig en veertig primair tegenstanders van centrale planning, protectionisme en vooral het Keynesianisme.¹⁹⁵ De filosofie van Hayek leunt primair op de tegenstelling tussen een totale vrije markt en totalitair collectivisme. Dit resulteerde in een vergaand utopisch ideaal dat zich lastig laat vertalen in politiek beleid binnen bestaande politiek-maatschappelijke kaders. In de vertaalslag die na de verschoven consensus internationaal plaatsvond, ging daarom het idee van radicale hervorming verloren.¹⁹⁶ De centrale neoliberale waarden evalueerden tot een praktisch beleidsmodel. De belangrijkste praktische beleidsdoelen van het neoliberalisme zijn het beste te vangen in de pijlers economisering, marktdenken, privatisering, deregulering en *governance*. Deze kernwaarden staan niet op zichzelf, maar hebben onderlinge relaties en overlap. Om de invloed van het neoliberalisme op de Nederlandse politieke cultuur in het algemeen en de PvdA in het bijzonder uit te werken, is het zinvol om de kernwaarden te begeleiden met voorbeelden uit de Nederlandse praktijk.

4.1 Economisering

Economisering is de beste term om het eerste kernonderscheid tussen klassiek liberalisme en neoliberalisme te vatten. De relatie tussen politieke vrijheid en economische vrijheid wordt bij het neoliberalisme omgedraaid.¹⁹⁷ Daarmee wordt economische vrijheid het primaire doel van de ideologie en economie het primaire speelveld en de leidraad in alle ontwikkeling.¹⁹⁸

Het meest concrete politieke effect hiervan is grootschalige economisering van tot op dat moment non-economische domeinen, activiteiten en onderwerpen. Dit is de onderscheidende signatuur van liberaal denken.¹⁹⁹ Vertaald naar de politieke praktijk betekent dit dat elke politieke beslissing een economische beslissing wordt. De legitimiteit en de taak van de staat worden exclusief gekoppeld aan economische groei, de wereldwijde

¹⁹⁵ Rachel S. Turner, *Neo-liberal Ideology*, 74.

¹⁹⁶ Rachel S. Turner, *Neo-liberal Ideology*, 217.

¹⁹⁷ F.A. Hayek, *The Road to Serfdom*, 75.

¹⁹⁸ Philip Mirowski en Dieter Plehwe, *The Road From Mont Pèlerin*, 75.

¹⁹⁹ Wendy Brown, *Undoing the Demos*, 31-32.

concurrentiepositie en een sterke kredietwaardigheid. Dit gaat ten koste van de liberaal-democratische rechtvaardigheidsbelangen.²⁰⁰ Omdat economisering bovenal impact heeft op meer algemene beleidstrends en beweegredenen, is het effect ervan beter zichtbaar in grote lijnen dan in concrete beleidsmaatregelen. Het gaat bovendien niet alleen om de aanwezigheid van een economische component in alle facetten van het beleid, het gaat veelal ook om het ontbreken van een andere component.

In de drie regeerakkoorden waaraan de PvdA tussen 1989 en 1998 meeschreef, staat de economie centraal.²⁰¹ Zo is de economie in alle akkoorden het eerste beleidsmatige punt waarmee de inleiding wordt geopend.²⁰² Een voorbeeld van een bij uitstek non-economisch onderwerp dat in de akkoorden geëconomiseerd wordt, is milieu en klimaat. Milieu speelt een centrale rol in de regeerakkoorden, maar vrijwel zonder uitzondering in relatie tot de economie.²⁰³ Een non-economisch argument voor vergroening met enige uitwerking ontbreekt, terwijl de relatie met de economie volgens Kok I luidt: '(...) terwijl de belasting van het milieu hoge eisen stelt aan de verdere economische ontwikkeling.'²⁰⁴ Lubbers III beredeneerde het zelfs andersom:

'Bij het voorgenomen milieubeleid zal hoe dan ook een last richting bedrijven gaan. Daar waar ons nationaal milieubeleid krachtiger, resp. sneller van de grond komt dan in het buitenland, dreigt er een verlies aan concurrentiepositie, resp. mindere groei van werkgelegenheid.'²⁰⁵

Eenzelfde economisering is zichtbaar bij sociale zaken, waar bijvoorbeeld werkloosheid consequent in relatie gezien werd met de economische gevolgen; bij onderwijs, dat als 'onmisbare productiefactor bij het vernieuwen van onze economie' werd omschreven.²⁰⁶ In de

²⁰⁰ Wendy Brown, *Undoing the Demos*, 40.

²⁰¹ Er is formeel gesproken geen sprake van een regeerakkoord van kabinet Lubbers III. Het officiële 'resultaat van de programmatische besprekingen' heeft echter een zeer vergelijkbaar karakter en zal vanaf heden wel als zodanig worden aangeduid.

²⁰² Resultaat van de programmatische besprekingen 1989, Tweede Kamer, Vergaderjaar 1989-1990, 21 132 nr. 8.

Keuzes voor de toekomst, regeerakkoord kabinet Kok I, ('s Gravenhage: Sdu Uitgeverij, 1994), Tweede Kamer, Vergaderjaar 1993-1994, 23 715, nr. 11.

Regeerakkoord 1998, regeerakkoord kabinet Kok II, ('s Gravenhage: Sdu Uitgeverij, 1998), Tweede Kamer, Vergaderjaar 1997-1998, 26 024, nr. 10.

²⁰³ Zie bijvoorbeeld: *Keuzes voor de toekomst*, 55.

²⁰⁴ *Keuzes voor de toekomst*, 3.

²⁰⁵ Resultaat van de programmatische besprekingen 1989, 19.

²⁰⁶ *Keuzes voor de toekomst*, 5.

Zie ook: *Regeerakkoord 1998*, 56.

Resultaat van de programmatische besprekingen 1989, 15.

gezondheidszorg speelde kostenbeheersing een dusdanig centrale rol dat bijvoorbeeld de functie van huisarts werd geëconomiseerd door deze te omschrijven als ‘poortwachter’ met als taak het beheersbaar houden van de zorgkosten.²⁰⁷ Wachtlijsten in de zorg werden als probleem gezien omdat ze ‘(...) tot langer ziekteverzuim leid[d]en en daarmee tot hogere kosten voor ziekteverzuim en arbeidsongeschiktheid (...)’.²⁰⁸ De economisering trad eveneens op bij onderwerpen als emancipatie, waarbij gelijkheid voor een belangrijk deel werd gereduceerd tot economische gelijkheid;²⁰⁹ kinderopvang, die slechts in relatie tot arbeidsmarktparticipatie werd behandeld;²¹⁰ en dierenwelzijn, dat niet ten koste mocht gaan van de internationale concurrentiepositie.²¹¹ Het zou een karikatuur van het beleid zijn om te stellen dat alle argumenten economisch waren, maar het is onmiskenbaar dat met name in de twee kabinetten Kok economische argumenten de boventoon voerden, ook op onderwerpen die geen intrinsiek economisch karakter hebben.

Economisering heeft een wezenlijk effect op de maatschappelijke positie van de mens in het algemeen. Binnen deze denkwijze is elk gedrag economisch gedrag; de mens is alleen en altijd een *homo oeconomicus*. De *homo politicus* is daarmee verdreven.²¹² Het *homo oeconomicus*-begrip is in de neoliberale denkwijze niet alleen constanter aanwezig, het gaat inhoudelijk ook verder dan de klassieke vorm zoals geformuleerd door politiek econoom Adam Smith (1723-1790). In het neoliberale wereldbeeld is de *homo oeconomicus* zelf menselijk kapitaal. Niet in klassieke zin, als productiemiddel of bron van ondernemingszin, maar als financieel- en investeringskapitaal. De *homo oeconomicus* wordt niet alleen door de staat als zodanig behandeld, hij kijkt ook op deze manier naar zichzelf.²¹³ In dit mensbeeld zijn egoïsme en hebzucht niet per definitie onjuist, maar onderdeel van de neoliberale interpretatie van Smiths systeem van de onzichtbare hand.²¹⁴ Door het verheffen van de mens tot kapitaal wordt de Marxistische tegenstelling van arbeid tegenover kapitaal opgeheven. De unieke positie van arbeiders in het productieproces wordt vervangen door een algemene positie in een systeem van

²⁰⁷ O.a.: *Keuzes voor de toekomst*, 15, 36.

Regeerakkoord 1998, 40-43.

²⁰⁸ Citaat: *Regeerakkoord 1998*, 21.

Zie ook *Regeerakkoord 1998*, 40.

²⁰⁹ Citaat: *Keuzes voor de toekomst*, 28.

Zie ook: *Regeerakkoord 1998*, 7.

²¹⁰ *Regeerakkoord 1998*, 14.

²¹¹ *Regeerakkoord 1998*, 58.

²¹² Wendy Brown, *Undoing the Demos*, 10, 31.

²¹³ Wendy Brown, *Undoing the Demos*, 33-37.

²¹⁴ Daniel Stedman Jones, *Masters of the Universe*, 338.

kapitaal.²¹⁵ Hiermee wordt de verzorgingsstaat (deels) vervangen door een concurrentiemaatschappij, waarin de aandacht gaat naar de sterken in plaats van de zwakken. De PvdA nam onder aanvoering van Kok de bewuste keuze dit pad te bewandelen, om zo het beeld van de Partij van de Armoede en het ‘ziek, zwak en misselijk-socialisme’ af te schudden.²¹⁶

Economisering heeft een directe invloed op het denken over gelijkheid. De garantie van primaire gelijkheid door politieke ordening van de rechtstaat en de garantie onderdeel uit te maken van de volkssoevereiniteit wordt ondergeschikt gemaakt aan, en - in de woorden van politicologe Wendy Brown - zelfs vervangen door, een marktrealiteit van winnaars en verliezers. In andere woorden: ongelijkheid wordt genormaliseerd ten koste van gelijkheid.²¹⁷ Friedman verwerpt gelijkheid in de klassieke zin als doelstelling en beargumenteert zelfs de voordelen van ongelijkheid.²¹⁸ De groeiende acceptatie van de neoliberale consensus ging dan ook gepaard met een hernieuwde acceptatie van ongelijkheid als noodzakelijk en onontkoombaar kwaad.²¹⁹ Het zou onjuist zijn om te zeggen dat de PvdA gelijkheid principieel als doelstelling verwierp. Dat neemt echter niet weg dat de partij een grotere individuele verantwoordelijkheid nastreefde en gelijkheid als uitgangspunt er op zijn minst bekaaid af kwam in de regeerakkoorden.²²⁰ Critici noemen een toename van de inkomensongelijkheid als belangrijk gevolg van liberaal beleid.²²¹ Tussen 1990 en 2000 zijn de inkomensverschillen in Nederland inderdaad licht toegenomen.²²² Spectaculair noch uniek, maar wel opmerkelijk voor een periode van economische welvaart waarin een sociaaldemocratische partij onafgebroken regeerde. Bovendien nam de vermogensongelijkheid gelijktijdig sterk toe.²²³

²¹⁵ Wendy Brown, *Undoing the Demos*, 38.

²¹⁶ Arie van der Zwan, *Van Drees tot Bos*, 249.

²¹⁷ Wendy Brown, *Undoing the Demos*, 38, 41.

²¹⁸ Milton Friedman, *Capitalism and Freedom*, 161-176.

²¹⁹ Daniel Stedman Jones, *Masters of the Universe*, 338.

²²⁰ Resultaat van de programmatische besprekingen 1989.

Keuzes voor de toekomst.

Regeerakkoord 1998.

²²¹ Wendy Brown, *Undoing the Demos*, 28-29.

²²² Koen Caminada, Jim Been, Kees Goudswaard en Marloes de Graaf-Zijl, „De ontwikkeling van inkomensongelijkheid en inkomensherverdeling in Nederland 1990-2012”, (Department of Economics Research Memorandum, 2014).

²²³ Maarten Prak en Jan Luiten van Zanden, *Nederland en het poldermodel. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland 1000-2000*, (Amsterdam: Bert Bakker, 2013), 272.

4.2 Marktdenken

De conventionele liberale interpretatie heeft een naturalistische visie op de markt. Neoliberalen hebben een constructivistische marktvisie. Daarmee wordt de verhouding tussen markt en staat omgekeerd. De markt wordt een norm voor wat overheden doen; de staat is dienstbaar aan de markt.²²⁴ Dit betekent in de praktijk bijvoorbeeld het uitbesteden van overheidstaken aan de markt, maar ook het invoeren van marktachtige systemen of quasimarkten, het gebruik van financiële prikkels ter sturing van de burger en het invoeren van een systeem van verhandelbare rechten. Deze maatregelen gaan veel verder dan het alleen vrijlaten van markten, maar gaan juist over het construeren van markten.²²⁵

Buiten de privatiseringsmaatregelen die als aparte kernwaarde behandeld worden, zijn er nog altijd sporen van marktdenken te vinden in de beleidspraktijk onder de PvdA. Zo werd van Lubbers III tot en met Kok II in toenemende mate gewerkt vanuit het principe ‘de overheid als bedrijf’.²²⁶ Gecombineerd met een streven naar marktconformiteit maakt dat van de overheid slechts een speler in de marktwerkelijkheid, in plaats van een unieke actor. Het is geen toeval dat de nog altijd populaire term ‘de BV Nederland’ in 1982 voor het eerst werd gebruikt door een CDA-Kamerlid.²²⁷ Kok werd als minister van Financiën in kabinet-Lubbers III gezien als boekhouder van de BV Nederland. Daarnaast hield de overheid zich in alle drie de kabinetten bezig met het creëren en/of stimuleren van markten op verscheiden terreinen zoals bijvoorbeeld de arbeidsmarkt, de zorg, sociale zekerheid, openbaar vervoer en zelfs verhandelbare emissierechten, door sommigen gezien als een ultiem voorbeeld van neoliberalisme.²²⁸

4.3 Privatisering

Privatisering is het proces van verkoop van staatsbedrijven en andere staatsactiviteiten aan de private sector.²²⁹ Privatisering is ook een bepaalde vorm van marktdenken omdat het veelal gelijk opgaat met het opheffen van het staatsmonopolie in een bepaalde sector. Echter daar waar

²²⁴ Peter-Wim Zuidhof, „De wonderlijke geschiedenis van het neoliberalisme”, 204-205.

²²⁵ Peter-Wim Zuidhof, „De wonderlijke geschiedenis van het neoliberalisme”, 205-206.

²²⁶ Resultaat van de programmatische besprekingen 1989, 4,5.

Regeerakkoord 1998, 27.

Keuzes voor de toekomst, 17-19, 71, 74.

²²⁷ Piet de Rooy, *Ons Stipje op de Waereldkaart*, 288.

²²⁸ Resultaat van de programmatische besprekingen 1989, 20.

Regeerakkoord 1998, 3-4, 5, 11-12, 19, 28-30, 39, 44.

Keuzes voor de toekomst, 6, 30, 37-38, 46-47, 51, 66.

Peter-Wim Zuidhof, „De wonderlijke geschiedenis van het neoliberalisme”, 205-206.

²²⁹ M. Hossain en J. Malbon, *Who Benefits From Privatisation?* (Londen: Routledge, 2002.)

marktdenken een actieve overheidsrol behoeft, gaat het bij privatisering juist om het terugdringen van de rol van de overheid. In het werk van Friedman is privatisering dan ook een centraal thema. Alle ‘staatsvoorzieningen’ moeten volgens Friedman via een ‘arrangement van de vrije markt’ worden georganiseerd.²³⁰ Hoewel de onderliggende marktvisie tegenstrijdig is, kunnen privatisering en marktdenken in de praktijk probleemloos naast elkaar bestaan. In de marktconstructivistische visie die in de jaren tachtig en negentig dominant was, speelt privatisering een sleutelrol. Zonder privatisering is het niet mogelijk om markten te creëren. Privatisering is immers een belangrijke stap in de opheffing van een staatsmonopolie.

Op een meer overkoepelend niveau kan er ook gesproken worden over privatisering van verantwoordelijkheid, of de privatisering van risico’s zoals Arie van der Zwan het noemt.²³¹ Dit verlegt de verantwoordelijkheid van de overheid naar de markt, of op sommige vlakken zelfs naar de burger zelf. Het betekent een afscheid van de zorgende rol van de overheid. Deze nadruk op individuele verantwoordelijkheid werd uitdrukkelijk door de PvdA omarmd.²³²

Ook aan de meest tastbare vorm van privatisering, die van overheidsinstanties, deed de PvdA vol overgave mee. Het Nederlandse privatiseringsbeleid werd in 1988 gestart (een jaar voor de regeringsdeelname van de PvdA), en raakte in de jaren die volgden in een stroomversnelling.²³³ Het verdwijnen van de financiële noodzaak die in de jaren tachtig nog als argumentatie werd aangedragen, had daarop geen invloed. Het loodswezen, de Hoogovens, DSM, PTT post, PTT telecom (KPN), de Nederlandse Spoorwegen, de Postbank en Fokker zijn alle voorbeelden van overheidsinstanties die (deels) onder PvdA-bewind zijn geprivatiseerd.²³⁴ Misschien wel de meest opvallende privatisering, zowel in zijn uniciteit als in relatie tot de PvdA, vond plaats op het terrein van de arbeidsbemiddeling. Nederland is, naast Nieuw-Zeeland, het enige land dat het naar werk bemiddelen van werklozen heeft uitbesteed aan de markt.²³⁵

²³⁰ Hans Achterhuis, *De utopie van de vrije markt*, 232.

²³¹ Arie van der Zwan, *Van Drees tot Bos*, 246.

²³² Zie bijvoorbeeld: Jan Pronk, Marjanne Sint, Joop Th.J. v.d. Berg, Hedy d'Ancona en Wim Albers, *Schuivende panelen: continuïteit en vernieuwing in de sociaal-democratie*, (Amsterdam: Commissie Pragmatische Vernieuwingen PvdA, 1987), 171.

Jan Nekkers en Peter Rehwinkel, *Regerenderwijs. De PvdA in het kabinet-Lubbers/Kok*, (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 1994), 226.

²³³ Piet de Rooy, *Ons Stipje op de Waereldkaart*, 286.

²³⁴ Parlementaire Onderzoekscommissie Privatisering/Verzelfstandiging Overheidsdiensten, *Verbinding verbroken? Onderzoek naar de parlementaire besluitvorming over de privatisering en verzelfstandiging van overheidsdiensten*, (Den Haag: Eerste Kamer der Staten-Generaal, 2012), 27-25.

²³⁵ Piet de Rooy, *Ons Stipje op de Waereldkaart*, 286.

4.4 Deregulering (en het inkrimpen van de overheid)

Deregulering is een (substantiële) vermindering of totale verwijdering van de juridische controle van de staat over de sociale en economische activiteiten van bedrijven en burgers.²³⁶ Doelen kunnen tweeledig zijn: enerzijds zou deregulering kunnen leiden tot een meer vrije (en daardoor meer competitieve) markt. Daarnaast is het een manier voor de staat om (bureaucratische) kosten te verlagen.²³⁷ De politieke roep om deregulering in de twintigste eeuw was een reactie op de opkomst van de verzorgingsstaat. Dit ligt in de lijn van Hayek, die stelt dat het bureaucratisch apparaat dat de verzorgingsstaat voortbrengt de positie van het individu bedreigt.²³⁸ Het neoliberalisme streeft verkleining van de bureaucratie en de overheid in het algemeen na. De vrije markt werkt alleen als hij absoluut is. Elke concessie daarin is een stap in de richting van totalitarisme.

Lubbers III noch de parse kabinetten hebben een absolute vrije markt nagestreefd, maar deregulering en ‘concentratie op kerntaken’ waren wel degelijk kernpunten in de gehele periode. Het betrof het publiek bestuur in algemene zin,²³⁹ maar ook in relatie tot de verzorgingsstaat,²⁴⁰ de fiscus;²⁴¹ bedrijven en ondernemen,²⁴² integratie,²⁴³ onderwijs,²⁴⁴ zorg,²⁴⁵ milieu en klimaat,²⁴⁶ wonen en de bouw,²⁴⁷ en Europese wet- en regelgeving werd deregulering nagestreefd.²⁴⁸ De sanering van de verzorgingsstaat was deze gehele periode een belangrijk thema; er werd flink gesnoeid. Vanaf 1989 werden de uitkeringsvoorwaarden van de Ziektewet en de WAO aangepakt.²⁴⁹ In kabinet-Lubbers III speelde Kok als minister van Financiën hierin een sleutelrol. Waar dit destijds nog tot een kabinetscrisis leidde door

²³⁶ Dirk Berg-Schlosser en Bertrand Badie, *International Encyclopedia of Political Science*, (SAGE Publications, Inc., 2011).

²³⁷ Dirk Berg-Schlosser en Bertrand Badie, *International Encyclopedia of Political Science*.

²³⁸ F.A. Hayek, *The Constitution of Liberty*, 262.

²³⁹ Citaat: *Keuzes voor de toekomst*, 5.

Zie ook: Resultaat van de programmatische besprekingen 1989, 4.

Keuzes voor de toekomst, 3, 4, 5, 25.

Regeerakkoord 1998, 8, 77.

²⁴⁰ *Keuzes voor de toekomst*, 6, 11, 19.

Regeerakkoord 1998, 6, 32.

²⁴¹ Resultaat van de programmatische besprekingen 1989, 13.

Regeerakkoord 1998, 29.

²⁴² *Keuzes voor de toekomst*, 23.

²⁴³ *Keuzes voor de toekomst*, 27.

²⁴⁴ *Ibidem*, 29, 63, 64.

²⁴⁵ *Regeerakkoord 1998*, 43.

²⁴⁶ *Regeerakkoord 1998*, 56.

²⁴⁷ *Ibidem*, 60.

²⁴⁸ *Ibidem*, 77.

²⁴⁹ Piet de Rooy, *Ons Stipje op de Waereldkaart*, 287.

weerstand binnen de PvdA, koos de partij er zelf voor om de lijn door te zetten in de paarse kabinetten. De breuk met de verzorgingsstaat werd in Nederland niet zo expliciet verkondigd en zelfs belichaamd door politiek leiders als in bijvoorbeeld de Angelsaksische landen. Toch daalde het percentage van het nationaal inkomen dat werd herverdeeld door de overheid van 60 procent begin jaren tachtig naar 45 procent in 2000. Een unieke afname naar internationale maatstaven. In de meeste andere Europese landen stabiliseerde dit percentage in dezelfde periode.²⁵⁰

4.5 Governance

Governance is als neoliberale kernwaarde een uniek geval. Het speelt geen centrale rol in belangrijke neoliberale werken van bijvoorbeeld Hayek of Friedman en is niet exclusief voor het neoliberalisme. Toch is in de woorden van Wendy Brown het moderne neoliberalisme zoals zich dat in de jaren tachtig en negentig vormde ondenkbaar zonder governance.²⁵¹ Governance is geboren uit New Public Management, een stroming afkomstig uit het Groot-Brittannië van Thatcher die managementstrategieën en economische technieken van de private naar de publieke sfeer wil brengen. Dit heeft als doel het verkleinen van de staat. Zowel in die ambitie als in het marktdenken is governance nauw verwant aan het neoliberalisme. Door de nadruk op consultancy transformeert de bestuursvorm van een hiërarchisch georganiseerd bestuur naar een bestuur dat gebaseerd is op netwerken, samenwerking, verspreiding en (gedeeltelijke) zelforganisatie. Governance wordt het beste samengevat als *'governing without government.'*²⁵² Het verschuift de besluitvorming rond een onderwerp van de overheid naar een onderhandelingsarena tussen de betrokken partijen. Op deze manier draagt governance sterk bij aan het economiseren van alle onderdelen van het leven.²⁵³ Dit komt doordat het algemeen belang wordt vervangen door een optelsom van deelbelangen die overwegend economisch zijn of daartoe worden gereduceerd om onderhandelen mogelijk te maken. Dit komt overeen met de opvattingen van Friedman. Zaken overlaten aan de markt is volgens Friedman een manier deze te organiseren zonder dat er politieke besluitvorming, laat staan politieke overeenstemming aan te pas komt.²⁵⁴

²⁵⁰ Maarten Prak en Jan Luiten van Zanden, *Nederland en het poldermodel*, 266.

²⁵¹ Wendy Brown, *Undoing the Demos*, 122.

²⁵² Citaat van R.A.W. Rhodes, aangehaald in Brown, 123.

Origineel in R.A.W. Rhodes, *Understanding governance: policy networks, governance, reflexivity and accountability*, (Buckingham: Open University Press, 1997), 47.

²⁵³ Wendy Brown, *Undoing the Demos*, 122.

²⁵⁴ Milton Friedman, *Capitalism and Freedom*, 24.

Het poldermodel kan gezien worden als de Nederlandse variant van governance. De term poldermodel verwijst primair naar onderhandelingen in de sfeer van de arbeidsmarkt waarbij werkgevers- en werknemersorganisaties met elkaar om tafel gingen, maar het principe werd in de jaren tachtig en negentig ook op andere beleidsterreinen toegepast, onder meer onder de noemer publiek-private samenwerking (PPS). Waar onder Lubbers de nadruk echt nog lag op samenwerking met ‘de sociale partners’,²⁵⁵ werd zeker in Kok II de nadruk verlegd naar de private sector als geheel. Een ‘gecontroleerde verbreding van de PPS-praktijk’ was één van de doelstellingen van het tweede paarse kabinet.²⁵⁶ ‘Betrokkenheid van burgers, bedrijven en andere organisaties bij het verkennen van problemen en van mogelijke oplossingen is goed voor de kwaliteit van de besluitvorming en voor het draagvlak bij de uitvoering’, zo werd opgetekend.²⁵⁷ Het principe van extrapolitieke besluitvorming werd daarbij niet alleen in de klassieke polder van de cao’s toegepast, maar ook op andere onderdelen van de sociale zekerheid en op onderwerpen die niet (primair) economisch zijn zoals milieu, klimaat en emancipatie.²⁵⁸ Door de nadruk op PPS trok de overheid zich steeds verder terug uit onderhandelingen over deze thema’s en was er daarmee vrij letterlijk sprake van ‘*governance without government.*’

²⁵⁵ Resultaat van de programmatische besprekingen 1989.

²⁵⁶ *Regeerakkoord 1998*, 54.

²⁵⁷ *Regeerakkoord 1998*, 8.

²⁵⁸ *Ibidem*, 29, 54, 71.

Resultaat van de programmatische besprekingen 1989, 9.

5. Internationale ontwikkelingen

De belangrijkste factor met betrekking tot de internationale invloed van het neoliberalisme is de neoliberale theorie. Het neoliberalisme is een uiterst internationale beweging. Het hart van het neoliberalisme ligt niet op één plek, maar is in Freiburg, Londen en Chicago te vinden en de wetenschappers die deel uitmaken van de beweging komen uit vele windstreken. Gekeken naar internationale tekenen van de doorbraak van het neoliberalisme - bijvoorbeeld de Chileense staatsgreep van Pinochet in 1974 met het daaropvolgende beleid, het aantreden van Thatcher als premier van het VK in 1979, het aantreden van Reagan als president van de VS in 1981 en de nobelprijzen van Hayek en Friedman in 1974 en 1976 - liep Lubbers, die vanaf 1982 premier was en in Nederland de eerste premier was die het neoliberalisme grondig ging verkennen, eerder achteraan dan voorop.

Belangrijke economische en diplomatieke partners van Nederland bewogen in toenemende mate mee met de veranderende economische consensus. De internationale economische sfeer was al ver geneoliberaliseerd toen Nederlandse politiek die kant op ging bewegen. De internationale consensus was bovendien sterk geglobaliseerd, wat uitnodigde tot participatie in dezelfde richting, zeker voor een open economie als de Nederlandse.²⁵⁹ Wim Kok was internationaal georiënteerd. Al vanaf eind jaren zeventig was Kok onder andere als voorzitter van het Europees verbond van vakverenigingen gericht op het internationale veld.²⁶⁰ Ook de Europese samenwerking werd vanaf de jaren tachtig toenemend geëconomiseerd. De Europese Unie volgde de tijdgeest en werd onder stimulans van een groep internationale ondernemingen een instantie die zich bezighield met het wegnemen van belemmeringen van de vrije markt.²⁶¹ De EU drong waar nodig ook aan bij Nederland om deel te nemen aan neoliberale maatregelen.²⁶² Kortom, de Nederlandse neoliberale golf vond niet zelf het wiel uit, maar volgde in de basis de hernieuwde internationale consensus. Naast deze algemene lijn zijn er een

²⁵⁹ Piet de Rooy, *Ons Stipje op de Waereldkaart*, 280-281.

²⁶⁰ Pieter Klein en Redmar Kooistra, *Wim Kok. Het taaie gevecht van een polderjongen*, (Prometheus: Amsterdam, 1998), 79-80.

²⁶¹ Bram Peper, „De vergroizing van de representatieve democratie”, in *Haalt de PvdA 2025?*, door Bram Peper (red.), 35-71, (Bussum: Uitgeverij Thoth, 2017), 42, 56-57.

²⁶² Maarten Prak en Jan Luiten van Zanden. *Nederland en het poldermodel*, 271-272.

tweetal specifieke internationale ontwikkelingen aan te wijzen die de PvdA-koers hebben beïnvloed.

5.1 Het einde van de geschiedenis

De Koude Oorlog tussen de kapitalistische Verenigde Staten en de communistische Sovjet-Unie speelde door haar hele verloop een bepalende rol op het wereldtoneel. Met name het einde van deze episode had veel invloed op de PvdA. Twee dagen nadat de PvdA op 7 november 1989 officieel plaatsnam in het kabinet-Lubbers III viel de Berlijnse Muur: een gebeurtenis die onlosmakelijk verbonden is met het einde van de Koude Oorlog.

De sentimenten die loskwamen met dit naderende einde culmineerden in het werk van de Amerikaanse socioloog, politicoloog en filosoof Francis Fukuyama. In de zomer van 1989, slechts enkele maanden voor het aantreden van PvdA en het vallen van de Muur, publiceerde hij het artikel “The End of History?”. De daar ingenomen stelling werkte hij drie jaar later uit in het boek *The End of History and the Last Man*.²⁶³ Het einde van de Koude Oorlog betekende volgens Fukuyama het einde van de geschiedenis. Geschiedenis zag hij niet als een opvolging van gebeurtenissen, maar als een ‘*single, coherent, evolutionairy process*’. Het einde van de geschiedenis volgens Fukuyama’s definitie van was dan ook ‘*the endpoint of mankind’s ideological evolution*’.²⁶⁴ Met dit perspectief stond hij in de traditie van de filosoof Georg Hegel (1770-1831) en Karl Marx die stelden dat samenlevingen zouden eindigen als er een samenlevingsvorm zou zijn gevonden die in de meest diepe en primaire behoeften van de mensen zou kunnen voorzien.²⁶⁵ Hoewel de liberale democratie nog niet overal ter wereld was aangenomen, was volgens Fukuyama het liberale idee het sterkste gebleken en leidde het einde van de Koude Oorlog tot een ‘*unabashed victory of economic and political liberalism*’.²⁶⁶

Fukuyama is in zijn werk primair gericht op de bestuursvorm, maar de economische component is nooit ver weg. De overwinning van het liberalisme betekent ook de overwinning van het kapitalisme. Fukuyama is geen neoliberal; zijn idee van de liberale democratie richt zich primair op persoonlijke vrijheid. Dit neemt niet weg dat de absolute tegenstelling die hij creëert tussen communisme en dictatuur en kapitalisme en democratie perfect in lijn ligt met de absolute tegenstellingen zoals die in *The Road to Serfdom* en *Capitalism and Freedom* centraal

²⁶³ Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, (New York: The Free Press, 1992). Francis Fukuyama, „The End of History”, *The National Interest*, (zomer 1989): 3-18.

²⁶⁴ Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, xi-xii.

²⁶⁵ Patricia Donahue, „Inpiry, Insights, and History. The End of History”, *Journal of Professional Nursing* 8, nr. 5 (1992): 262.

²⁶⁶ Francis Fukuyama, „The End of History”, 3. Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 45.

staan. Temeer omdat de vermeende winnaar van de Koude Oorlog op dat moment in de persoon van Ronald Reagan midden in zijn neoliberale beleid zat. Fukuyama's werk leest als een wetenschappelijke bevestiging van de slogan *'There is no alternative'* van Margaret Thatcher, die haar conservatieve partij reeds in de jaren tachtig hanteerde. Het werd een gevierde slogan, soms afgekort als TINA. Het einde van de geschiedenis betekende volgens Fukuyama het begin van de tijd van het pragmatisme:

*'(...) ideological struggle that called forth daring, courage, imagination, and idealism, will be replaced by economic calculation, the endless solving of technical problems, environmental concerns, and the satisfaction of sophisticated consumer demands.'*²⁶⁷

Dit zag Fukuyama in zijn boek als een onvermijdelijke, maar ook als een verdrietige ontwikkeling, die uiteindelijk zou leiden tot nostalgie naar de tijd dat *'history existed'*.²⁶⁸

De impact van het werk van Fukuyama was groot. Vertalingen in vrijwel alle talen volgden snel en de boude stelling van Fukuyama vormde de aanleiding voor debat.²⁶⁹ De visie van Fukuyama op de wereldorde na de Koude Oorlog was niet de enige. Belangrijk waren ook de postmodernistische visie op het einde van de Koude Oorlog, die stelde dat er geen winnaars waren en alle grote narratieven afgebroken waren, en de visie dat Japan de winnaar van de Koude Oorlog was omdat de VS en de Sovjet-Unie hun voorsprong hadden verspeeld met de oorlog.²⁷⁰ Fukuyama verwierp deze alternatieve lezingen van het einde van de Koude Oorlog overigens expliciet in zijn werk.²⁷¹ De ontvangst van *The End of History* was niet unaniem positief. Hoewel er termen als dapper, duidelijk, en zelfs briljant op het boek werden geplakt, was er ook kritiek.²⁷² Zo was het boek volgens sommigen te eurocentrisch. Daarnaast maakt Fukuyama gebruik van de puriteinsdrogrede die vaak de *no true Scotsman* wordt genoemd. Alle imperfecties (of zelfs ineenstorting) van liberaal-kapitalistische democratieën worden weggewuifd onder de noemer dat dit geen *ware* liberaal-kapitalistische democratieën zijn. Bovendien erkent Fukuyama het bestaan van intern conflict binnen zijn idee van liberale democratie, wat op zijn minst lijkt te schuren met het aanbreken van het einde van de geschiedenis.²⁷³ Maar de centrale kritiek was dat de schaal van Fukuyama's claim zo ambitieus

²⁶⁷ Francis Fukuyama, „The End of History”, 17.

²⁶⁸ Francis Fukuyama, „The End of History”, 18.

²⁶⁹ Louis Menand, „Francis Fukuyama Postpones the End of History”, *The New Yorker*, 3 September 2018.

²⁷⁰ Mike Fuller, „The End?” *Philosophy Now*, nr. 6 (zomer 1993): 41-43, 41.

²⁷¹ Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 45.

²⁷² Patricia Donahue, „Inquiry, Insights, and History. The End of History”.

²⁷³ Mike Fuller, „The End?” *Philosophy Now*, 42.

was dat het nagenoeg onmogelijk was om deze recht te doen.²⁷⁴

Ondanks de scepsis over de omvangrijke claim die Fukuyama maakte, drukte de titelzin van zijn werk een stempel op de post-Koude Oorlog visie. Dit kwam mede doordat Fukuyama vroeg was met zijn artikel in 1989 en toen al een (voorbarige) conclusie trok. Al vrij snel volgden een aantal belangrijke gebeurtenissen die perfect pasten in zijn stelling, zoals de val van de Berlijnse Muur en de Fluwelen Revolutie in Tsjecho-Slowakije.²⁷⁵ Ook is het de vraag in hoeverre de meer theoretische kritiek de wereld buiten de universiteit bereikte, laat staan beroerde. Het narratief waarvan Fukuyama het leidende gezicht was, werd zeker in het op de Verenigde Staten georiënteerde Nederland, het meest invloedrijke.

De val van de muur was voor Bram Peper, burgemeester van Rotterdam en schrijver van de ‘ideologische veren’-speech, het beginpunt van de denklijn die uiteindelijk zou leiden tot de beroemde uitspraak van Wim Kok.²⁷⁶ Hij haalt in zijn speech de val van de muur en het communisme expliciet aan als de val van ‘het enige wereldwijd concurrerende politieke systeem’. Dit betekent volgens Kok dat ‘de wereldvrijhandel ruim baan [krijgt].’²⁷⁷ Op de plek van ‘wereldvrijhandel’ stond in de voorlaatste versie van de lezing nog ‘grenzeloos economisch liberalisme.’ Kok besloot tot een meer gematigde variant van het origineel van Peper.²⁷⁸ De uiteindelijke passage van de lezing over de val van het communisme luidde als volgt:

²⁷⁴ Patricia Donahue, „Inquiry, Insights, and History. The End of History”. Louis Menand, „Francis Fukuyama Postpones the End of History”.

²⁷⁵ Louis Menand, „Francis Fukuyama Postpones the End of History”.

²⁷⁶ Thijs Niemandsverdriet, *De vechtpartij. De PvdA van Kok tot Samsom*, (Amsterdam/Antwerpen: Atlas Contact, 2014). 76-77.

²⁷⁷ Wim Kok, „We laten niemand los”, 3-4.

²⁷⁸ Thijs Niemandsverdriet, *De vechtpartij*, 78-79.

‘Een ander gevolg van de val van het communisme is het verminderende geloof in beredeneerde voorstellingen over hoe de maatschappij er idealiter zou moeten uitzien en welk type mensen daarbij past. Wij noemen dat: ideologieën. Alles wat maar riekt naar het inzicht dat de maatschappij stevig is te beïnvloeden, laat staan te plannen, wordt al gauw in de verdachtenbank geplaatst van achterhaalde, verwerpelijke gedachten. Voor zover hier afstand wordt gedaan van alomvattende maakbaarheidspretenties met betrekking tot mens en maatschappij — of alle andere inzichten die zich superieur verklaren of wanen op dit terrein — is er sprake van een bevrijdende verworvenheid. Maar voor zover de aankondiging van het ‘einde de ideologieën’ mede bedoeld zou zijn om te zeggen dat ‘de’ maatschappij niet of nauwelijks voor betekenisvolle beïnvloeding vatbaar is, neem ik daar afstand van. Een dergelijke redenering is eenvoudig strijdig met het ervaringsgegeven en inzicht dat de politiek (de overheden) op vele terreinen des levens grote invloed uitoefent en broodnodig is.’²⁷⁹

Het feit dat Nederland in de neoliberale omslag de Angelsaksische landen volgde werkte als een soort bevestiging van het *‘there is no alternative’* idee. De strijd was internationaal al gestreden, Nederland volgde simpelweg de conclusie.

5.2 *Het bewandelen van de derde weg*

De absolute tegenstelling die leidend was in het neoliberalisme en ook terugkwam in het werk van Fukuyama lijkt op het eerste gezicht niet te zijn overgenomen door de internationale sociaaldemocratische beweging. Deze beweging sloeg na het verlies van vertrouwen in de eigen ideologie een zogenaamde ‘derde weg’ in.²⁸⁰ De term, die al sinds de jaren 1920 bestaat, verwijst hier specifiek naar een dominante stroming in de sociaaldemocratie van de jaren negentig van de vorige eeuw.²⁸¹ De derde weg zou een alternatief moeten vormen voor de eerste twee wegen, het (neo-)liberalisme en de klassieke sociaaldemocratie. Volgens Anthony Giddens, socioloog, Labour-partijideoloog en één van de centrale denkers van de derde weg, zou de derde weg beide stromingen moeten overtreffen.²⁸² Hoewel deze interpretatie gezien Giddens’ Labournetwerk meer als politieke dan als inhoudelijke opmerking gelezen moet worden, loopt het idee van een middenweg weldegelijk mank. Socialisme en de gecontroleerde markt werden door Giddens in lijn met Fukuyama failliet of zelfs doodverklaard, en het

²⁷⁹ Wim Kok, „We laten niemand los”, 4.

²⁸⁰ Debat omschreven in Anthony Giddens, *The third way. The renewal of social democracy*, (Cambridge: Polity Press, 1998), 17-20, 154.

²⁸¹ Anthony Giddens, *The third way*, 25.

²⁸² Anthony Giddens, *The third way*, 26.

neoliberalisme werd tot winnaar uitgeroepen.²⁸³ Er waren geen alternatieven voor het kapitalisme.²⁸⁴ Vanuit de vraag hoe hiermee om te gaan, terwijl het ongebonden kapitalisme voor de sociaaldemocraten nog altijd een stap te ver ging, moest er een derde weg worden ingeslagen.

Het belangrijkste antwoord van de politici en denkers van de derde weg was dat er nieuwe manieren gezocht moesten worden om sociale rechtvaardigheid te bereiken. Giddens stelt dat in de derde weg (neo-) liberale ideeën gebruikt worden om socialistische doelstellingen te bereiken, een belangrijk idee binnen de derde weg.²⁸⁵ Werkverschaffing en armoedebestrijding kregen prioriteit ten koste van puurdere gelijkheidsmaatregelen als looncompressie.²⁸⁶

De ‘socialistische doelstellingen’ waarover Giddens spreekt werden door de nieuwe weg echter ook opnieuw gedefinieerd. Volgens politicoloog Jingjing Huo ligt de kern van de derde weg bij een herziene visie op solidariteit en egalitarisme. Van gerichte solidariteit *binnen* de arbeidersklasse transformeerden de sociaaldemocraten met de derde weg naar inclusieve solidariteit *met* de arbeidersklasse. Egalitarisme werd gelijktijdig vervangen door het beschermen van de zwaksten in de samenleving.²⁸⁷ Voortbouwend op de filosofie van John Rawls (1921-2002) werd sociale rechtvaardigheid gherdefinieerd. Hierbij werd grotere inkomensongelijkheid geaccepteerd. Daarnaast werd ook conjuncturele werkloosheid geaccepteerd, en werk(loosheid) tot een persoonlijke verantwoordelijkheid gemaakt.²⁸⁸ Deze ideeën zijn in grote lijnen direct terug te vinden bij derde weg-denkers. Giddens verwerpt klassieke sociaaldemocratische concepten als de verzorgingsstaat, die volgens hem ‘bijna net zoveel problemen creëert als oplost’ en omschrijft gelijkheid als relatief concept.²⁸⁹ Tegelijkertijd draait hij er niet omheen dat de derde weg bepaalde waarden als het neoliberalisme moest omarmen.²⁹⁰ Dit verklaart waarom Maarten van Rossem de derde weg omschrijft als neoliberalisme met een heel dun rood randje.²⁹¹ Politicoloog Curtis Atkins stelt zelfs dat de sociaaldemocratie zich al jaren eerder had gevoegd naar het vrije marktideaal van

²⁸³ Ibidem, 2-7, 14-15.

²⁸⁴ Ibidem, 24.

²⁸⁵ Anthony Giddens, *The third way*.

Merijn Oudenampsen, "Opkomst en voortbestaan van de derde weg", 25.

²⁸⁶ Jingjing Huo, *Third Way Reforms*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 18.

²⁸⁷ Jingjing Huo, *Third Way Reforms*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 18.

²⁸⁸ Merijn Oudenampsen, "Opkomst en voortbestaan van de derde weg", 27-28.

²⁸⁹ Anthony Giddens, *The third way*, 16, 40.

²⁹⁰ Anthony Giddens, *The third way*, 39-40.

²⁹¹ Maarten van Rossem, *Nederland volgens Maarten van Rossem*, 66-67.

het neoliberalisme. De derde weg was volgens hem slechts een post-hoc ideologisch narratief om deze ontwikkeling in te vangen.²⁹²

De derde weg werd onder andere omarmd door de Britse Labour Party van Tony Blair, die aan de koers, naast de *third way*, de noemer *New Labour* gaf. Maar ook de Duitse bondskanselier Gerhard Schröder met zijn Sozialdemokratische Partei Deutschlands (SPD) en de Belgische Socialistische Partij Anders (SP.A) onder leiding van Frank Vandenbroucke bewandelden de derde weg. En hoewel de Amerikaanse Democratische partij moeilijk als een klassieke sociaaldemocratische partij te definiëren valt, omarmde ook Bill Clinton de derde weg. Het normaliseren van ongelijkheid zette zich onder bijvoorbeeld Clinton en Blair dan ook duidelijk voort, of dit nou hun intentie was of niet.²⁹³ De PvdA van Wim Kok was meer dan alleen een volger in deze: Kok was - waarschijnlijk tot zijn eigen verbazing - één van de uitvinders van de derde weg.²⁹⁴ Clinton en Blair waren bijzonder onder de indruk van de sociaaleconomische ontwikkelingen in Nederland. Wim Kok werd daarom uitgenodigd om op het hoogste niveau te komen praten over de werking van het Nederlandse poldermodel.²⁹⁵ In 1999 introduceerde Clinton Kok bij een grote internationale bijeenkomst over de derde weg als:

*‘Wim Kok, from the Netherlands, actually was doing all this before we were. He just didn’t know that – he didn’t have anybody (...) who could put a good label on it.’*²⁹⁶

Dit neemt overigens niet weg dat Kok zich evengoed liet inspireren door anderen over de grens. Het idee van het afwerpen van de ‘ideologische veren’ was geïnspireerd op *Eine ungehaltene rede an die SPD* die de Duitse sociaaldemocraat en voormalig bondskanselier Helmut Schmidt drie weken voor Koks lezing had gepubliceerd. Hierin werd op vergelijkbare wijze de ideologie afgezworen. De SPD koos echter voor een andere koers, vandaar dat het een *ungehaltene rede* betrof.²⁹⁷ In zijn reactie op Clinton gaf Kok hem gelijk, maar hij relativeerde Clintons uitspraak ook direct:

*‘We put it into practice without having the label on it, the Third Way. (...) Sometimes I have the impression that the Third Way is a very broad Third Avenue, but anyhow, it is symbolic for renewal.’*²⁹⁸

²⁹² Curtis Atkins, „The Third Way International,” *Jacobin*, (februari 2016).

²⁹³ Daniel Stedman Jones, *Masters of the Universe*, 338.

²⁹⁴ Maarten van Rossem, *Nederland volgens Maarten van Rossem*, 66-67.

²⁹⁵ Maarten van Rossem, *Kapitalisme zonder remmen*, 88.

²⁹⁶ Wouter Bos, „De derde weg voorbij”, 21e Den Uyl Lezing, (25 Januari, 2010), 4.

²⁹⁷ Arie van der Zwan, *Van Drees tot Bos*, 241-242.

²⁹⁸ Wouter Bos, „De derde weg voorbij”, 4.

Dit is symbolisch voor Koks omgang met de derde weg. Waar bijvoorbeeld Blair het omarmen van de markt vol trots presenteerde als een nieuwe ideologische koers en de derde weg als herleving van politiek idealisme zag, bleek Wim Kok afstandelijker en presenteerde hij de koers als pragmatisme.²⁹⁹

²⁹⁹ Merijn Oudenampsen, *The conservative embrace of progressive values*, 37.
Anthony Giddens, *The third way*, 2.

6. Nationale ontwikkelingen

De invloed van deze internationale ontwikkelingen is onmiskenbaar. Het volledig hieraan toeschrijven van de ontwikkeling van de Nederlandse politieke sfeer in het algemeen en de PvdA in het bijzonder zou echter geen recht doen aan de uniciteit van de Nederlandse casus. Het karakter van de Nederlandse ideologische ontwikkeling was opvallend conflictloos en liep door partijlijnen heen. Zo vormde Nederland een inspiratiebron voor de politiek van de derde weg, niet vice versa. Om die reden is het zinvol om de oorsprong van die ideologische ontwikkeling in het algemeen en het poldermodel in het bijzonder in Nederland nader te bezien. Aangezien de samenstelling van de coalities regelmatig als belangrijke factor wordt aangehaald in de koerswijziging van de PvdA is het daarnaast waardevol om die samenwerkingen te bekijken.

6.1 Koopman zonder dominee

De Nederlandse politiek wordt over een lange tijdsperiode vaak voortgestuwd door een zekere reactiviteit. Als een onderwerp of invalshoek een te lange tijd de overhand heeft gehad, wordt er meestal gereageerd met een vergrote nadruk op zijn tegenhanger. Na de Tweede Wereldoorlog gebeurde dit concreet met een ideologisch en economisch gedreven politiek. Het is de strijd tussen de koopman en de dominee die tezamen vaak als personificatie van het Nederlands beleid over de grens worden aangehaald, maar ook binnen de landsgrenzen constant op zoek zijn naar een evenwicht.³⁰⁰ Zoals reeds meermaals benadrukt, is een economisch gedreven politiek een ideologische keuze. Om praktische redenen wordt de tegenstelling die eigenlijk gaat over de ideologische keuze tussen economisch gedreven politiek en niet-economisch gedreven politiek die in deze paragraaf centraal staat, verwoord als een tegenstelling tussen economische en ideologische politiek.

Na de Tweede Wereldoorlog was wederopbouw de prioriteit van het economische beleid. Dit betekende een strak geregisseerde sobere politiek. Tegen 1950 bevond het nationale economische peil zich weer op het vooroorlogse niveau van 1939 en was de oorlogsschade

³⁰⁰ Waarbij de 'koopman' op zoek is naar een zo goed mogelijk handelsklimaat en de 'dominee' verwijst naar het overbrengen van centrale waarden. Waarden die initieel christelijk waren, maar in de twintigste eeuw steeds progressiever werden, daarmee hun christelijke aard verloren en verder van een daadwerkelijke dominee af kwamen te staan. De koopman geldt in deze paragraaf ook als een metafoor voor economisch-gedreven politiek, de dominee is dat voor ideologisch-gedreven politiek.

grotendeels hersteld. In deze herstelperiode die tot ruwweg 1962 groeide de Nederlandse economie, daalde de werkloosheid en schoten na initiële matiging uiteindelijk ook de lonen omhoog. De progressieve jaren zestig en zeventig waren op meer dan één niveau een reactie op de sobere naoorlogse jaren. De dominee die het na de oorlog had afgelegd tegen de koopman kreeg weer de overhand. Niet langer de compromisgedreven, maar de conflictgedreven politiek prevaleerde. Het kleinburgerlijk conservatisme van de jaren vijftig werd door een deel van de Nederlanders actief bestreden met een progressieve mentaliteitsverandering. Ook economisch ging het over de kop. Economische maatregelen hadden primair veelal geen economische, maar ideologische doelen. Loonmatiging werd losgelaten en sociale voorzieningen werden aan het prijspeil gekoppeld. De stijgende kosten van de sociale zekerheid, de druk op de werkgelegenheid, internationaal neergaande conjunctuur en met name de twee oliecrises hadden echter een negatieve impact op de Nederlandse economie.

In de jaren tachtig was de storm van maatschappelijke vernieuwing grotendeels gaan liggen. De dominee had het een en ander bereikt, maar door de economische tegenspoed raakte de koopman weer in zwang. De koopman van de jaren tachtig was een neoliberale koopman, zo ook in Nederland. De conflictgedreven politiek had bovendien voor een hernieuwde vraag naar compromisgedreven politiek gezorgd, en de *bottom up* benadering werd weer vervangen door een *top down* benadering. In tegenstelling tot de naoorlogse jaren was het een *top down* benadering waarbij de bedrijven een belangrijk deel van die top vormden. De ideologisch gedreven sociale zekerheid had meer gevraagd dan de schatkist kon bieden; men koos voor hernieuwde economische soberheid. Het Akkoord van Wassenaar voldeed aan al deze criteria. De regeringen tussen 1982 en 1989 - Lubbers I en II met CDA en VVD - maakten van budgetbeheersing hun hoogste prioriteit, bevroren de pensioenen en gezinstoeslagen en versoberden de sociale zekerheid. Misbruik van de arbeidsongeschiktheidsregeling, vervroegd pensioen, sociale assistentie en voordelen van langdurige werkloosheid zorgden voor een ogenschijnlijk niet te stoppen leegloop van de arbeidsmarkt.³⁰¹ De paradigmaverschuiving naar het neoliberale marktgedreven beleid van Lubbers ging zowel abrupt als geleidelijk. Enerzijds is het aantreden van het eerste kabinet Lubbers een duidelijk aanwijsbaar beginpunt. Anderzijds is er aan de nieuwe ideologische route niet één debat gewijd. Daarom hadden volgens Marcel van Dam veel Kamerleden en ministers niet eens in de gaten welke ideologische paradigmaverschuiving er gaande was.³⁰² In de jaren tachtig zorgden economische beperkingen

³⁰¹ Andrew Glyn, (red.), *Social democracy in neoliberal times: the left and economic policy since 1980*, (Oxford: Oxford University Press, 2001), 297-298.

³⁰² Marcel Van Dam, *Niemand's Land. Biografie van een ideaal*, (Amsterdam: De Bezige Bij, 2009), 171.

ervoor dat ideologische (non-economische) argumenten aan kracht verloren. Door de bedrijfsgedreven economie en non-ideologische managementstijlen op overheidsniveau raakte non-economische politiek uit het zicht, meer dan dat na de oorlog het geval was geweest.

De economische opgang in de jaren negentig zorgde om die reden voor een trendbreuk. De toegenomen welvaart leidde in de breedte niet tot een toegenomen roep om ideologische politiek, het leidde vooral tot een roep om nog meer welvaart. Er ontstond een economische roze wolk. Zowel op persoonlijk als op bestuurlijk niveau overheerste de behoefte om die wolk verder uit te breiden. Dat was een enorme bevestiging voor inmiddels premier Kok en de PvdA-top.

6.2 *Het poldermodel: neocorporatisme of neoliberalisme?*

De Nederlandse overlegeconomie kent een lange traditie waarin deze verschillende vormen heeft gekend. Vanaf ruwweg de jaren 1960 was dit neocorporatisme. Neocorporatisme kan gedefinieerd worden als een regeringsstrategie van conflictregulatie tussen relatief autonome en wederzijds geïnstrumentaliseerde betrokken actoren.³⁰³ Deze neocorporatistische overlegeconomie nam in de jaren tachtig de vorm aan van het poldermodel. Hoewel de term ‘poldermodel’ verwijst naar de lange traditie, zijn zowel de term als het concrete model van besluitvorming een product van de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw.³⁰⁴ Het Akkoord van Wassenaar is het meest gehanteerde beginpunt van deze periode. Dit akkoord werd in 1982 gesloten tussen vakbonden en werkgevers en betekende het einde van een twintig jaar durende strijd over het loonbeleid.³⁰⁵ Wim Kok was in zijn toenmalige rol als voorzitter van de Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV) één van de ondertekenaars van dit akkoord. De kern van dit akkoord – en van het poldermodel in algemene zin – bestaat erin dat een overeenkomst tussen relevante maatschappelijke organisaties als leidraad voor beleid wordt genomen. In de Nederlandse bestuurspraktijk van de jaren tachtig en negentig was voor polderen in de brede zin - van cao-akkoorden tot PPS - een hoofdrol weggelegd.

De opkomst van het (neocorporatistische) poldermodel wordt veelal gezien als de reden voor het ontbreken van een gepolariseerd conflict zoals dat in diezelfde periode wel in de

³⁰³ Jaap Woldendorp, *The Polder Model: from disease to miracle? Dutch neo-corporatism 1965-2000*, (Amsterdam: Vrij Universiteit, 2005), 385.

³⁰⁴ A.C. Hemerijck, „Het leervermogen van de overlegeconomie”, in *Schikken en Plooien: De stroperige staat bij nader inzien*, door Frank Hendriks en Theo Toonen (red.), 117-134, (Assen: Van Gorcum, 1998), 117. Henk te Velde, „Het Poldermodel. Een introductie”, in *Harmonie in Holland*, door Maurice Ebben, Henk te Velde en Dennis Bos (red.), 9-29, (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2008), 11.

³⁰⁵ Remieg Aerts et al., *Land van Kleine Gebaren*, 330-331.

Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk voorkwam, en waaruit het neoliberalisme als winnaar naar boven kwam.³⁰⁶ Uit het ontbreken van een dusdanig conflict komt het idee voort dat het neoliberalisme in Nederland geen voet aan de grond heeft gekregen. Te meer omdat neocorporatisme en neoliberalisme in Nederland veelal tegen elkaar afgezet worden als tegenstrijdige beleidsparadigma's, bijvoorbeeld door hoogleraar bestuurskunde Anton Hemerijck.³⁰⁷ Dit is echter een te makkelijk getrokken conclusie. De vermeende tegenstelling tussen neocorporatisme en –liberalisme is allesbehalve onoverbrugbaar. Hayek en Friedman presenteren hun neoliberale ideeën als antithese op de socialistische these. Het conflict waar dat op af stevent werd in Nederland afgewend door het poldermodel, maar dat poldermodel lijkt veel meer een onderdeel te zijn van een synthese die Merijn Oudenampsen omschrijft als: 'corporatistisch neoliberalisme, een liberaal poldermodel dat soms in strijd en soms ook in samenspel met de vakbonden is ontstaan'.³⁰⁸ Historici Maarten Prak en Jan Luiten van Zanden omschrijven het als een 'neoliberale wending, die (...) via de kanalen van de overlegeconomie gestroomlijnd werd.'³⁰⁹ Het poldermodel heeft ertoe bijgedragen dat het neoliberalisme in Nederland op een meer geleidelijke manier zijn intrede maakte in de politiek dan in de Angelsaksische landen het geval was. Dit neemt niet weg dat de manier waarop het poldermodel vanaf de jaren tachtig werd vormgegeven weldegelijk liberaal beleid heeft gefaciliteerd en bovendien intrinsiek sterk neoliberale kenmerken draagt.

Het poldermodel is bij uitstek een voorbeeld van 'depolitiseren' die past in het Gramsciaanse kader. Het polderen wordt gepresenteerd als een pragmatische manier om beleid te depolitiseren, maar is in zichzelf al een middel dat voortbouwt op politieke keuzes. Het is een politieke keuze om de besluitvorming te verleggen van de overheid (met een democratisch mandaat) naar een samenkomen van 'stakeholders', belanghebbenden. Bedrijven en/of andere organisaties kunnen via deze weg meebeslissen in het democratisch proces terwijl gelijktijdig een groot deel van de bevolking buiten spel wordt gezet. Het algemeen belang dat de politiek vertegenwoordigt wordt bewust vervangen door een optelsom van (economische) deelbelangen. Het poldermodel lijkt dus, zoals eerder al is beschreven, een Nederlandse vorm van (het neoliberale) governance gericht op het verleggen van besluitvorming van de overheid naar de markt. Neoliberaal geformuleerd: het poldermodel creëert een marktplaats voor

³⁰⁶ Merijn Oudenampsen, „Een stille revolutie? Neoliberalisme in de polder”, 11-12.

³⁰⁷ A.C. Hemerijck, „Het leervermogen van de overlegeconomie”, 119.

Merijn Oudenampsen, „Een stille revolutie? Neoliberalisme in de polder”, 12.

³⁰⁸ Merijn Oudenampsen, „Een stille revolutie? Neoliberalisme in de polder”, 12.

³⁰⁹ Maarten Prak en Jan Luiten van Zanden. *Nederland en het poldermodel*, 214.

(politieke) besluitvorming. Bedrijven invloed geven door middel van een polderoverleg of een andere vorm van PPS is een politieke en ideologische keuze, ingegeven door een specifieke interpretatie van democratische besluitvorming. Deze interpretatie werd door Paars II als belangrijk argument aangedragen en omschreven als:

‘Een van de belangrijkste toetspunten van de kwaliteit van het bestuur is het democratisch gehalte. Democratisch besturen houdt in dat burgers, jong en oud, en maatschappelijke organisaties bij besluitvormingsprocessen worden betrokken. In de komende periode zullen nieuwe vormen van zeggenschap en democratisering worden ingevoerd.’³¹⁰

Deze interpretatie contrasteert met de interpretatie van democratische besluitvorming die het primaat exclusief legt bij de democratische instituten. Het poldermodel van besluitvorming is in de kern ‘*governing without government*’ zoals Browns definitie van governance luidt. Indertijd was daar overigens wel degelijk oog voor. Onder aanvoering van nota bene Frits Bolkestein wezen politici op de potentiële bedreiging van het ‘primaat van de politiek’.³¹¹ ‘Consensus is een schone zaak. Maar goed beleid is beter,’ schreef de VVD-leider in zijn partijblad.³¹² En ook voor de PvdA was omarming van het neocorporatisme niet altijd vanzelfsprekend geweest. Den Uyl verkondigde het primaat van de politiek en verfoeide de vervaging van de grenzen tussen publiek en privaat, omdat die tot ‘schemertoestanden’ zou leiden.³¹³

Hierin onderscheidt het polderen zoals dit vanaf het Akkoord van Wassenaar gebeurde zich ook van eerdere vormen van consensusgedreven politiek. Waar bijvoorbeeld bij de wederopbouw de overheid bij de sturing de touwtjes in handen hield liet men deze vanaf de jaren tachtig bewust vieren.³¹⁴ Het vervangen van het algemeen belang door een optelsom van deelbelangen betekent het onderhandelen met belangen die overwegend economisch zijn of daartoe worden gereduceerd om het onderhandelen mogelijk te maken. Via deze weg wordt elke discussie geëconomiseerd. Dat is ook een antwoord op het voornaamste tegenargument op de stelling dat het poldermodel een faciliterende rol heeft gespeeld in de omslag naar het neoliberalisme, namelijk dat het poldermodel ook tot sociale wetgeving heeft geleid. Waar dit inderdaad het geval was betrof dit telkens ‘overwinningen’ die (onder meer) de vakbonden binnenhaalden, maar wel altijd binnen de neoliberale kaders. Het Akkoord van Wassenaar

³¹⁰ *Regeerakkoord 1998*, 75.

³¹¹ A.C. Hemerijck, „Het leervermogen van de overlegeconomie”, 118.

³¹² Remieg Aerts et al., *Land van Kleine Gebaren*, 340.

³¹³ A.C. Hemerijck, „Het leervermogen van de overlegeconomie”, 122-123.

Arie van der Zwan, *Van Drees tot Bos*, 194-195.

³¹⁴ Paul de Beer en Maarten Keune, "De erosie van het poldermodel," *Mens en maatschappij*, 238-239.

luidde een periode in waarin de vakbond zich onder leiding van Wim Kok uiterst corporatief opstelde. Er werd, wellicht uit angst voor het radicale neoliberalisme van over de grens, binnen de neoliberale kaders meegepraat en er werden zeker in de beginjaren ook (bescheiden) overwinningen binnengehaald. De balans tussen de onderhandelingspartners raakte in de loop van de jaren tachtig echter steeds meer zoek en de werkgevers kregen onmiskenbaar de overhand in de onderhandelingen die door het poldermodel tot beleidsmaking verheven waren.³¹⁵ De sociale wetgeving die via het poldermodel ingevoerd werd kan als een tijdelijke concessie voor de sociale beweging worden gezien wanneer deze wordt geplaatst in het grote plaatje. Vanaf de jaren tachtig was de ontwikkeling van de sociale zekerheid en het arbeidsbestel die van een gestage uitholling. Het feit dat Nederland (zeker in vergelijking met de Angelsaksische landen) een expliciet sterk sociaal zekerheidstelsel kende, verhulde een deel van de trend, doordat er meer overbleef wanneer er een deel afgebroken werd. Dat veranderde echter niks aan de trend. Het tempo van de neoliberalisering kon door participatie van sociale partijen aan het poldermodel enigszins worden beïnvloed, maar de richting niet.³¹⁶ Gelijktijdig legitimeerden de vakbonden met hun deelname (onbewust) wel de besluitvorming binnen neoliberale kaders en de transitie naar het neoliberalisme als leidend beleidsparadigma.

De synthese van een corporatistisch neoliberalisme zou je als een Nederlands neoliberalisme kunnen omschrijven; voortbouwend op een lange traditie. Dat leunt echter wel op de aanname dat ‘het poldermodel’ een typisch Nederlandse manier van doen is waarbij sprake is van een lange continuïteit, zo lang als Nederland al met haar polders vecht tegen het water. Dat is wat term impliceert, en het is dan ook het beeld dat aanhangers van dit model graag uitdragen.³¹⁷ Of de verwijzing naar een lange traditie enige relatie heeft met de werkelijkheid valt te bezien. Prak en Luiten van Zanden komen in hun onderzoek het dichtst bij een dusdanige these. Hoewel zij hiertoe een vrij brede definitie van het poldermodel hanteren, herkennen zij door de Nederlandse geschiedenis heen terugkerende elementen van iets wat op een poldermodel lijkt. Hierbij is er volgens de historici geen sprake van een continuïteit.; de periodes van polderen worden door de geschiedenis heen afgewisseld met meer hiërarchische perioden.³¹⁸ Dit is een duidelijke kanttekening bij het geromantiseerde beeld van het poldermodel dat het in het publieke debat hierover regelmatig de boventoon voert. Zo schreef emeritus-hoogleraar historische Nederlandse letterkunde Herman Pleij:

³¹⁵ Paul de Beer en Maarten Keune, "De erosie van het poldermodel," 240-243.

³¹⁶ Paul de Beer en Maarten Keune, "De erosie van het poldermodel," 240-248.

³¹⁷ Henk te Velde, „Het Poldermodel. Een introductie”, 9-11.

³¹⁸ Maarten Prak en Jan Luiten van Zanden. *Nederland en het poldermodel*, 11-13.

‘Het wezen van het poldermodel bestaat (...) uit de eigenzinnige combinatie van conflictmodel en consensusbereidheid. Dat is tamelijk uniek in de wereld en valt alleen te verklaren uit de eeuwenlange training die het poldermodel heeft ondergaan en nog steeds meemaakt.’³¹⁹

Dit beeld dat het poldermodel een onveranderlijke kern kent die ‘de Nederlanders’ in hun volksaard met zich meedragen zoals Pleij, maar ook bijvoorbeeld Maarten van Rossem betogen, spreken Prak en Luiten van Zanden stellig tegen.³²⁰ Waar de daadwerkelijke eeuwenoude traditie hoogstens in hele brede termen te verdedigen valt, is het in ieder geval belangrijk te beseffen dat een dusdanige geromantiseerde overtuiging wel aan het poldermodel hing, en nog steeds hangt. Dit legt een sluier van uniciteit over het poldermodel die een afstand tot de internationale stroom van het neoliberalisme creëert die de werkelijkheid geen recht doet. Het omarmen van het poldermodel als een ideaal en eeuwenoud en model voor besluitvorming draagt op een cruciale manier bij aan de verhulling van de neoliberale omslag in de Nederlandse politiek.

In de omgang met het poldermodel was duidelijk sprake van een koerswijziging binnen de PvdA. In contrast met de kritiek van Den Uyl was de PvdA onder Kok juist trots op het poldermodel. Kok had in 1982 aan de wieg van het Akkoord van Wassenaar gestaan en bleef het poldermodel altijd verdedigen. Toenmalig fractievoorzitter Wöltgens verklaarde het poldermodel tot nationaal erfgoed en de sociaaldemocratie als belangrijkste hoeder.³²¹ Aanvankelijk werd Paars ontvangen als een frisse wind die de akelige geur van het neocorporatisme zou verdrijven.³²² Zo presenteerde het kabinet zich ook. De komst van paars zou het einde van het (confessionele) schikken en plooiën betekenen; het einde van de consensus.³²³ In hoeverre paars een consensus tussen rood en blauw was valt te betwisten, maar in ieder geval is duidelijk dat paars geenszins het einde van de overlegeconomie betekende. Vanaf 1987 kwamen de meeste neocorporatistische regeringsstrategieën voor,³²⁴ hetgeen de nadruk van het neocorporatisme duidelijk legt in de periode dat de PvdA regeerde. Sterker nog:

³¹⁹ Herman Pleij, *Erasmus en het poldermodel*, (Amsterdam: Bert Bakker, 2005), 26.

³²⁰ Maarten Prak en Jan Luiten van Zanden. *Nederland en het poldermodel*, 14-15. Voor de stelling van Van Rossem zie: Maarten van Rossem, "Het poldermodel in internationaal perspectief," In *Heeft geschiedenis nut?*, Maarten van Rossem, 273-297, (Utrecht: Universiteit Utrecht, 2003).

³²¹ Henk te Velde, „Het Poldermodel. Een introductie”, 18.

³²² Piet de Rooy en Henk te Velde, *met Kok. over een veranderend Nederland*, (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2005), 154.

³²³ Arie van der Zwan, *Van Drees tot Bos*, 237.

³²⁴ Jaap Woldendorp, *The Polder Model: from disease to miracle?*, 389.

Woldendorp spreekt over 1987-2000. 2000 vormt daarbij het einde van de door hem onderzochte periode en niet per se het einde van de neocorporatistische strategieën.

politicooloog Jaap Woldendorp beargumenteert dat de deelname van de PvdA aan de regering de kans op neocorporatistische strategieën vergroot.³²⁵ Als er over de voorstanders van het poldermodel gesproken wordt, die de continuïteit en ‘Nederlandsheid’ van de vermeende poldergeest benadrukken, dan moet de PvdA daar zeker toe gerekend worden.

6.3 Samenwerken in kabinetsverband

Tussen 1989 en 2002 zou de PvdA plaatsnemen in drie kabinetten. Van 1989 tot 1994 was de partij de coalitiepartner van het CDA in kabinet-Lubbers III en van respectievelijk 1994 tot 1998 en 1998 tot 2002 gaf Wim Kok zijn naam aan een tweetal kabinetten met VVD en D66. Dit terwijl de PvdA nog maar kort daarvoor juist leek weg te drijven van regeringsverantwoordelijkheid. Na de dramatische formatie van kabinet-Den Uyl II - dat er nooit kwam - onderhield PvdA-leider Joop Den Uyl een uiterst moeizame relatie met CDA en VVD. Dit leidde ertoe dat in de periode die volgde deze partijen naar elkaar toe trokken en tot 1989 vrijwel onafgebroken samen regeerden. De enige uitzondering was kabinet Van Agt II, waarin naast het CDA ook de PvdA en D66 plaatsnamen. Dat dit uitliep op een vechtkabinet dat nog geen jaar bleef zitten, sterkte het CDA erin om weer naar de VVD te trekken om gezamenlijk twee kabinetten Lubbers vorm te geven. Met het aantreden van Wim Kok als partijleider wilde de PvdA met een schone lei beginnen. Binnen de partij gingen geluiden op dat de invloed van Nieuw Links tot te veel polarisatie en daarmee afstand tot mogelijke coalitiepartners had geleid, en dat het tijd was voor een programma dat samenwerking met VVD en CDA makkelijker zou maken.³²⁶ Regeringsverantwoordelijkheid werd het belangrijkste doel voor Kok en de rest van de partijtop.³²⁷ De publicaties over de nieuwe koers en het uiteindelijke verkiezingsprogramma van 1989 lieten er geen misverstand over bestaan: de PvdA wilde weer regeren.³²⁸

Met het toetreden tot het derde kabinet Lubbers in 1989 werd de schone lei direct in praktijk gebracht. Een CDA-PvdA coalitie was iets waar de partijen op initiatief van de PvdA achter de schermen al een tijdje aan hadden gewerkt.³²⁹ Wim Kok werd vicepremier en minister

³²⁵ Jaap Woldendorp, *The Polder Model: from disease to miracle?*, 392.

³²⁶ Kalma, 11, 18.

³²⁷ Pieter Klein en Redmar Kooistra, *Wim Kok. Het taaie gevecht van een polderjongen*, 238-240.

Jan Nekkers en Peter Rehwinkel, *Regerenderwijs*, 15-19, 73-75.

³²⁸ Jan Nekkers en Peter Rehwinkel, *Regerenderwijs*, 10.

³²⁹ Thijs Niemandsverdriet, *De vechtpartij*, 26.

Jan Nekkers en Peter Rehwinkel, *Regerenderwijs*, 242.

van Financiën; in die rol dacht hij Lubbers het beste tegenwicht te kunnen bieden.³³⁰ Kok werd het gezicht van de harde bezuinigingspolitiek, waar voor andere PvdA-ministers daardoor geen ontkomen aan was.³³¹ Het kabinet zette in grote lijnen het beleid van de eerste kabinetten-Lubbers voort, en voer een neoliberale koers.³³²

In zijn regeerakkoord had het kabinet nog geprobeerd zich een sociaal karakter aan te meten. Zo was het herstel van de koppeling tussen lonen en uitkeringen aangekondigd.³³³ Het uitblijven van een sociaal gezicht bleek uiteindelijk het pijnpunt van het kabinet. Hoewel Kok zelf naar een discussie over inkomensverdeling in 1992 wijst,³³⁴ was de grootste horde die het kabinet op haar pad vond de WAO-crisis in de zomer van 1991. Het aantal inactieven was een dusdanig probleem dat Lubbers dreigde met opstappen als het aantal mensen in de WAO boven de miljoen zou komen. Het CDA was daarom een voorstander van noodmaatregelen zoals het (gedeeltelijk) afschaffen van de WAO. Dit leidde tot een groot conflict tussen de CDA-minister en PvdA-staatssecretaris op het departement van Sociale Zaken. Uiteindelijk werd gekozen voor een harde ingreep in de WAO, hetgeen leidde tot veel ophef in de PvdA.³³⁵ Het nieuwe WAO-beleid betekende ook een harde breuk met Den Uyl, die de waarde van de opvangfunctie van de WAO steevast benadrukte.³³⁶ Er stak een storm van verontwaardiging op. Vakbonden, de Jonge Socialisten en lokale PvdA-bestuurders keerden zich openlijk tegen het besluit, leden zegden massaal hun partijlidmaatschap op en de PvdA kelderde in de peilingen.³³⁷ Kok koos er uiteindelijk voor om hoog spel te spelen, zowel binnen het kabinet als naar de media.³³⁸ Uiteindelijk kwam er een gematigder, maar nog altijd fors compromis om de crisis af te wenden. In de PvdA bleef echter een crisissfeer bestaan. De populariteit van zowel de partij als leider Kok daalde in de peilingen. Het was achteraf beschouwd – naast het aftreden van Kok II – het dieptepunt van Koks politieke carrière.³³⁹ Ondanks dat er gemor bleef in de PvdA en twee Kamerleden tegen het kabinetsbesluit stemden, kwam het nieuwe compromis er uiteindelijk

³³⁰ Pieter Klein en Redmar Kooistra, *Wim Kok. Het taaie gevecht van een polderjongen*, 120-121.

Piet de Rooy en Henk te Velde, *met Kok*, 34.

³³¹ Pieter Klein en Redmar Kooistra, *Wim Kok. Het taaie gevecht van een polderjongen*, 146.

³³² Frans Becker et al. (red.), *Zeven Jaar Paars*, 22.

³³³ Arie van der Zwan, *Van Drees tot Bos*, 222.

³³⁴ Jan Nekkers en Peter Rehwinkel, *Regerenderwijs*, 250-253.

³³⁵ Bert van den Braak, „WAO-crisis PvdA 1991”, *De Hofvijver*, (2015).

³³⁶ Arie van der Zwan, *Van Drees tot Bos*, 195.

Hans Achterhuis, *De utopie van de vrije markt*, 97.

³³⁷ Bert van den Braak, „WAO-crisis PvdA 1991”.

Arie van der Zwan, *Van Drees tot Bos*, 227

³³⁸ Pieter Klein en Redmar Kooistra, *Wim Kok. Het taaie gevecht van een polderjongen*, 124-125.

³³⁹ Pieter Klein en Redmar Kooistra, *Wim Kok. Het taaie gevecht van een polderjongen*, 125-126.

door. Een jaar later steunde bij de stemming op een buitengewoon partijcongres, waar Kok zijn lot als partijleider aan had verbonden, tachtig procent van de aanwezigen het nieuwe beleid. De crisis was voorlopig afgewend, hoewel partijvoorzitter Sint en staatssecretaris van Sociale Zaken Elske ter Veld in het proces hadden moeten aftreden.³⁴⁰ De WAO-crisis kende in de jaren die volgden nog enkele naweeën, temeer omdat de economische conjunctuur verslechterde. Zo kwam vicefractievoorzitter van de PvdA Frans Leijnse in verzet tegen het WAO-beleid, een conflict dat uiteindelijk met het ‘Bami-akkoord van Bergschenhoek’ werd beslecht.³⁴¹ Dit bleek achteraf een keerpunt in de kabinetssamenwerking waarna deze op aanzienlijk meer vertrouwen bij de Kamerfracties kon rekenen.³⁴² Door de economische malaise kwam weinig beleid van de grond. Toch werd de rit tegen alle verwachtingen in uitgezet; toen het kabinet in 1994 aftrad, was Lubbers III het langstzittende kabinet uit de Nederlandse geschiedenis. Voor de populariteit van de regeringspartijen was kabinet-Lubbers III dramatisch geweest. Beide partijen leden in 1994 een historische verkiezingsnederlaag.

Het verlies van het CDA bood een uitgelezen kans om een regering zonder confessionelen te vormen. Toch was de formatie van kabinet-Kok I een opmerkelijke. Sinds 1917 hadden de confessionelen onafgebroken geregeerd. In die tijd waren de tegenstellingen tussen de liberalen en sociaaldemocraten altijd groot geweest: van VVD-oprichter Oud die antisocialistisch oppositie voerde tegen de kabinetten-Drees tot VVD-leider Hans Wiegel die als enige programmapunt had: ‘gewoon de PvdA sarren’.³⁴³ De PvdA zag de VVD onder Den Uyl nog als ‘klassenvijand’.³⁴⁴ De verschillen tussen de twee partijen waren niet alleen programmatisch van aard maar ook minstens zo groot in sociologisch, cultureel, politiek en psychologisch opzicht. Het samenkomen in 1994 wordt nog wel eens als een onontkoombaar electoraal gevolg gepresenteerd,³⁴⁵ maar dat is een gesimplificeerde weergave van de werkelijkheid die geen recht doet aan het jarenlange proces dat aan de samenwerking voorafging. Vanaf 1982 begon de weerstand tussen PvdA en VVD langzaam af te nemen. Het PvdA-congres hief de blokkade tegen VVD als mogelijke coalitiepartner op;³⁴⁶ lokaal kwamen er samenwerkingen tot stand. In 1984 verscheen het boek *Illusie of Monsterverbond*, waarin

³⁴⁰ Bert van den Braak, „WAO-crisis PvdA 1991”.

Arie van der Zwan, Van Drees tot Bos, 228.

³⁴¹ Pieter Klein en Redmar Kooistra, *Wim Kok. Het taaie gevecht van een polderjongen*, 132.

³⁴² Jan Nekkers en Peter Rehwinkel, *Regerenderwijs*, 23.

³⁴³ Remieg Aerts et al., *Land van Kleine Gebaren*, 328.

³⁴⁴ Remieg Aerts et al., *Land van Kleine Gebaren*, 334.

³⁴⁵ Bijvoorbeeld in: Wouter Bos, „De derde weg voorbij”, 6.

³⁴⁶ Arie van der Zwan, Van Drees tot Bos, 189.

liberalen en sociaaldemocraten voor het eerst de mogelijkheid tot samenwerking bespraken.³⁴⁷ Daarnaast nam het zogenaamde Des Indes-beraad, vernoemd naar het Haagsche hotel, waar de liberalen, vrijzinnig democraten en sociaaldemocraten die een voorstander waren van een samenwerkingen samenkwamen op initiatief van de Jongerenorganisatie Vrijheid en Democratie (JOVD) steeds serieuzere vormen aan.³⁴⁸ In 1993, een jaar voor de verkiezingen, kwam daar de ‘Bende van Wassenaar’ bij: een groep prominente politici van de paarse partijen die in het huis van VVD-er Hans Dijkstal vergaderde over de mogelijkheid tot samenwerking. Ook sprak Kok nog voor de verkiezingen met Bolkestein over mogelijke samenwerking, maar laatstgenoemde maakte ‘geen onuitwisbare indruk’ op Kok.³⁴⁹

Eind jaren tachtig ontstond er een slag om het politieke midden.³⁵⁰ Volgens PvdA-prominent Wim Meijer maakte de beweging naar het midden door de VVD ‘samenwerking met de PvdA waarschijnlijk en mogelijk.’³⁵¹ De VVD was ondertussen juist verheugd dat de PvdA opschoof richting VVD-standpunten.³⁵² Ook de achterbannen van de PvdA en VVD waren steeds meer op elkaar gaan lijken wat betreft sociale herkomst en opleidingsniveau.³⁵³ De afstand tussen PvdA en VVD was kleiner dan ooit. Waar Kok en Bolkestein nog enige scepsis koesterden over een paars kabinet, was het D66-leider Van Mierlo die na zijn verkiezingswinst de doorslag gaf door aan te sturen op een paars kabinet, een lang gekoesterde ambitie.³⁵⁴

Toch ging de vorming van het paarse kabinet moeizaam. Kok en Bolkestein wantrouwden elkaar. Kok vond Bolkestein te veel een raspoliticus, hij was confrontatiegericht in plaats van consensusgericht zoals Kok zelf.³⁵⁵ Beide politici waren meer gefocust op hun eigen programma dan op een regeerakkoord.³⁵⁶ Na een initieel vastlopen van de onderhandelingen wees koningin Beatrix tegen het advies van informateur Tjeenk Willink Kok zelf aan als nieuwe informateur. Ondanks de aanvankelijke verbazing hierover leidde dit wel tot een succesvolle tweede poging. Kok tekende een conceptregeerakkoord op en met dank aan enkele leden van de ‘Bende van Wassenaar’ werden de contacten tussen de twee partijen van

³⁴⁷ Frans Becker et al. (red.), *Zeven Jaar Paars*, 14.

³⁴⁸ Jasperien Van Weerd, „Paars betekent logisch einde overleg Des Indes,” *Trouw*, (29 September 1994).

³⁴⁹ Pieter Klein en Redmar Kooistra, *Wim Kok. Het taaie gevecht van een polderjongen*, 169-171.

³⁵⁰ Arie van der Zwan, *Van Drees tot Bos*, 210.

³⁵¹ Arie van der Zwan, *Van Drees tot Bos*, 210.

³⁵² P.F. Maas en F.L.M. Lafort (red.), *Illusie of monsterverbond*, 23-28.

³⁵³ Frans Becker et al. (red.), 2001, *Zeven Jaar Paars*, 10-11.

P.F. Maas en F.L.M. Lafort (red.), *Illusie of monsterverbond*, 29-36.

³⁵⁴ Thijs Niemandsverdriet, *De vechtpartij*, 70.

³⁵⁵ Piet de Rooy en Henk te Velde, *met Kok*, 114.

³⁵⁶ Pieter Klein en Redmar Kooistra, *Wim Kok. Het taaie gevecht van een polderjongen*, 163.

hun spanning ontgaan.³⁵⁷

In zijn ‘proeve van een regeerakkoord’ liet Kok zijn eigen verkiezingsprogramma los en zette hij de toon voor de paarse kabinetten. Met name de sociale zekerheid moest het in deze tekst ontgelden. Daar werd de helft van de in totaal achttien miljard gulden aan bezuinigingen gevonden. Bovendien werden de WAO en Ziektewet geprivatiseerd.³⁵⁸ De enige rem die Kok met betrekking tot de sociale zekerheid had ingebouwd zou in het definitieve regeerakkoord alsnog sneuvelen.³⁵⁹ D66 werd door de PvdA als bondgenoot beschouwd, maar was wel degelijk aangestoken door de marktwerkingskoorts. Dat paars geen consensuskabinet wilde zijn blijkt uit de begroting. Hadden PvdA, D66 en VVD in de verkiezingsprogramma’s nog respectievelijk negen, twaalf en zeventien-en-een-half miljard gulden aan bezuinigingen ingepland, in het regeerakkoord werd het achttien miljard.³⁶⁰ Vooral de VVD deed goede zaken bij de onderhandelingen over het regeerakkoord.³⁶¹ Marktwerking en het terugtrekken van de overheid gingen hand in hand bij Kok I.³⁶² De PvdA kwam er inhoudelijk bekaaid vanaf: de grootste overwinningen werden geboekt met het niet uitvoeren van VVD-plannen.³⁶³ Winst voor de PvdA was wel dat het kabinet motto ‘Werk, werk, werk’ al bij de FNV door Kok werd gehanteerd en de partijleider op het lijf geschreven was. De uitwerking ervan leunde echter zwaar op private investeringen: het werkgelegenheids- en sociale zekerheidsbeleid stonden in het teken van flexibilisering en liberalisering. Bovendien mocht het geheel niet ten koste gaan van lastenverlichting.³⁶⁴ De PvdA voerde in het eerste paarse kabinet een veelvoud aan maatregelen door waar ze zich jarenlang tegen had verzet. Aangezien Kok hier met zijn proeve zelf de aanzet tot had gegeven, kon het beleid moeilijk aan de coalitiepartners worden geweten. Direct na de formatie leek het gebrek aan een sociaaldemocratische stempel de PvdA electoraal aangerekend te worden, maar op de langere termijn kantelde dit.³⁶⁵ De rol van premier paste Kok goed en met een steuntje in de rug van de economische voorspoed kwam het werkgelegenheidsbeleid uitstekend van de grond. Kok I kwam de regeringsjaren zonder al te veel moeite door. De samenwerking werd door betrokkenen als een ‘verademing’ ervaren.³⁶⁶

³⁵⁷ Pieter Klein en Redmar Kooistra, *Wim Kok. Het taaie gevecht van een polderjongen*, 163-168.

³⁵⁸ Pieter Klein en Redmar Kooistra, *Wim Kok. Het taaie gevecht van een polderjongen*, 174.

³⁵⁹ Redactie *NRC Handelsblad*, „De 'paarse' proeve”, *NRC Handelsblad*, 12 Augustus 1994.

³⁶⁰ Arie van der Zwan, *Van Drees tot Bos*, 237.

³⁶¹ Pieter Klein en Redmar Kooistra, *Wim Kok. Het taaie gevecht van een polderjongen*, 178-179.

³⁶² Arie van der Zwan, *Van Drees tot Bos*, 237.

³⁶³ Pieter Klein en Redmar Kooistra, *Wim Kok. Het taaie gevecht van een polderjongen*, 178-179.

³⁶⁴ Arie van der Zwan, *Van Drees tot Bos*, 237, 240.

³⁶⁵ Arie van der Zwan, *Van Drees tot Bos*, 237.

³⁶⁶ Arie van der Zwan, *Van Drees tot Bos*, 250.

Al voor de verkiezingen van 1998 hadden alle regeringspartijen uitgesproken door te willen met de paarse coalitie.

De verkiezingen betekenden voor Kok de eerste zetelwinst in twaalf jaar partijleiderschap.³⁶⁷ Het leek een goede kans om in te zetten op de publieke sector, die zichtbaar had geleden onder de marktgerichte koers van Paars I. Kok durfde echter niet te pleiten voor koerswijziging, uit angst voor een herhaling van scenario Den Uyl II.³⁶⁸ Dus ging de PvdA, net als vier jaar eerder, zonder sterke sociaaldemocratische uitgangspunten de onderhandelingen in. Paars II werd zonder al te veel moeite geformeerd, maar miste de allure en urgentie van het eerste paarse kabinet. Bolkestein en Van Mierlo waren vertrokken, de nieuwigheid van een kabinet zonder confessionelen was er af en D66 voelde zich een beetje verloren in de coalitie waar ze numeriek overbodig was.³⁶⁹ Had bij Paars I Koks kwalificatie van een ‘doodgewoon’ kabinet nog het tegenovergestelde benadrukt, Kok II was daadwerkelijk een doodgewoon kabinet. Toen binnen een jaar tijd een wetsvoorstel over het correctief referendum door de Eerste Kamer werd behandeld ging het bijna mis. Het kroonjuweel van D66 werd weggestemd; de beslissende stem kwam van VVD-coryfee Hans Wiegel, wiens naam deze nacht zou gaan dragen. Er volgde een grote kabinetscrisis waarbij Kok het ontslag van het kabinet al had aangeboden. Maar op aandringen van PvdA-fractievoorzitter Melkert werd het kabinet gelijmd en bleef Paars II bestaan.³⁷⁰ Uiteindelijk zou het kabinet toch moeten aftreden. Minder dan een maand voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2002 verscheen een rapport van het NIOD over de rol van het Nederlandse VN-bataljon (Dutchbat) bij de genocide van Srebrenica. De conclusies waren dusdanig vernietigend dat het kabinet zich genoodzaakt voelde zijn ontslag aan te bieden aan de koningin.

De verhoudingen in de kabinetten waarvan de PvdA deel uitmaakte wisselden enigszins, maar er was één constante: de PvdA was altijd een grote speler. Het afdoen van het beleid waar zij medeverantwoordelijk voor was als een gevolg van de coalitiesamenwerking is daarmee een ontkenning van de rol van de PvdA, temeer gezien de totstandkoming van de beleidskeuzes. Kok tekende naar eigen zeggen ‘(...) soms met twijfels, meestal met volle overtuiging — voor dit beleid’ van Lubbers III, inclusief alle ingrepen in de sociale zekerheid.³⁷¹ De keuze om deze harde, neoliberale lijn door te zetten onder Paars was geen keuze van de VVD, maar kwam

³⁶⁷ Thijs Niemandsverdriet, *De vechtpartij*, 87-89.

³⁶⁸ Arie van der Zwan, *Van Drees tot Bos*, 250-251.

³⁶⁹ Thijs Niemandsverdriet, *De vechtpartij*, 95-96.

³⁷⁰ Thijs Niemandsverdriet, *De vechtpartij*, 96.

³⁷¹ Wim Kok, „We laten niemand los”, 3.

voort uit de proeve van het regeerakkoord die Kok zonder enige bemoeienis van andere partijen had opgesteld. De overtuiging van Kok was dat hij politieke beslissingen niet omwille van de coalitie maakte. Elke keuze die je maakt, moet je inhoudelijk kunnen verdedigen.³⁷² Elk beleidsstuk van kabinet-Lubbers III en de twee kabinetten-Kok is daarmee ook PvdA-beleid.

³⁷² Jan Nekkers en Peter Rehwinkel, *Regerenderwijs*, 246-247.

7. Interne partijontwikkelingen

Na het afpellen van de internationale en nationale invloedsferen blijft alleen nog de partij zelf over. Uiteindelijk is het de PvdA zelf waar de keuze (meer of minder bewust) is gemaakt om een nieuwe koers in te slaan. De overgang van Den Uyls PvdA naar de PvdA van Wim Kok verdient daarbij speciale aandacht. Deze overgang in leiderschap was meer dan een simpele personele wisseling. De inhoudelijke heroriëntatie werd in een veelvoud van commissies en rapporten uitgewerkt. De beschrijving van de partijkoers die tot op heden centraal staat kan de indruk wekken dat er maar een lijn was binnen de PvdA. Er was echter wel degelijk sprake van intern debat. Het bestuderen van dit debat en de waarop er met critici werd omgegaan geven een goed beeld van de inhoudelijke overwegingen van de PvdA.

7.1 Van Joop den Uyl naar Wim Kok

De drie premiers die de PvdA in haar geschiedenis leverde, staan allen symbool voor een periode na de Tweede Wereldoorlog. Willem Drees is het gezicht van de sobere naoorlogse jaren, Joop den Uyl symboliseert met zijn ‘progressiefste Nederlandse kabinet uit de geschiedenis’ de jaren zestig en zeventig, en Wim Kok staat - samen met Ruud Lubbers - voor de zakelijke jaren tachtig en negentig. Zoals deze periodes inhoudelijk en qua politieke stijl een reactie op elkaar waren, zo geldt hetzelfde voor de drie PvdA-premiers en de politieke stroming die zij vertegenwoordigen. Waar tussen Drees en Den Uyl nog Burger en Vondeling als roerganger van de sociaaldemocraten optraden, was de overgang van Den Uyl naar Kok een directe. Den Uyl kon moeilijk afscheid nemen van de politiek en bleef na zijn premierschap nog bijna tien jaar partijleider. Toen Kok in 1986 het roer overnam waren de (inter)nationale panelen verschoven, terwijl de PvdA onder het leiderschap van Den Uyl redelijk koersvast was gebleven.

Den Uyl was een overtuigd Keynesiaan en was na de beruchte formatie van het eerste kabinet Van Agt de vleesgeworden oppositie tegen de VVD en het CDA.³⁷³ Een klein regeerintermezzo met tegenzin tussen 1981 en 1982 daargelaten. Hoezeer de consensus ook verschoof, Den Uyl boog nauwelijks mee en bleef in grote lijnen vasthouden aan zijn ideeën. Het steunen van de werknemers bleef voor hem de kerntaak van de PvdA, zoals hij dat ook in

³⁷³ Marcel Van Dam, *Niemand's Land*, 17.

de jaren zeventig al had verkondigd. Daarbij zijn enige nuances te plaatsen. Den Uyl ontwikkelde in de jaren tachtig een meer kritische houding ten opzichte van het ‘overvragen van de overheid’ waaraan hij zich zelf ook schuldig had gemaakt en toonde zich bovendien bereid het primaat van de markt te accepteren als dat de werkloosheid zou kunnen terugdringen. Toch is de kern van deze oppositiejaren van Den Uyl dat hij zich, tegen de veranderende tijdgeest in, bleef inzetten voor een solidaire overheid die zich hardmaakte voor sociale cohesie.³⁷⁴ Dit had tot gevolg dat de PvdA meer naar de zijlijn van de macht verschoof. Maar in de woorden van Marcel van Dam: ‘Den Uyl bleef liever zijn idealen trouw, ook als dat betekende dat hij aan de zijlijn kwam te staan.’³⁷⁵

De laatste vier oppositiejaren van Den Uyl hadden een zeker bipolair karakter. Enerzijds leek zijn tijd geweest. Na de val van kabinet-Van Agt II eisten de PvdA-ministers dat hij terug zou treden als partijleider, ten behoeve van André van der Louw. Volgens Marcel van Dam was dit omdat Den Uyl ‘geen visie had op de inrichting van de geïndividualiseerde samenleving’.³⁷⁶ De boodschap dat zijn tijd als partijleider geweest was, zou Den Uyl nog vaker van partijgenoten te horen krijgen dan hem lief was.³⁷⁷ Ook in de publieke opinie was het einde van Den Uyls leiderschap vanaf 1982 een thema.³⁷⁸ Den Uyl koos er telkens voor om aan te blijven, regelmatig met de toevoeging dat aan opvolging gewerkt kon worden en hij in 1986 niet van plan was lijsttrekker te worden,³⁷⁹ hetgeen hij overigens wel werd. Er groeiden in toenemende mate zorgen in de partij dat de PvdA geen nieuw coherent eigen verhaal ontwikkelde dat zich verhiel tot de huidige tijd. Men bleef te veel vasthouden aan het idee van opkomen voor achtergestelde groepen en deed daarmee volgens critici aan ‘ziek, zwak en misselijk-socialisme’.³⁸⁰ Het zou volgens terugkijkende PvdA’ers bovendien een periode zijn geweest waarin weinig ruimte was voor afwijkende standpunten..³⁸¹ Partijprominenten als Marcel Van Dam, Thijs Wöltgens, Jo Ritzen en Jos van Kemenade werkten in de oppositie echter wel

³⁷⁴ Arie van der Zwan, *Van Drees tot Bos*, 191-193, 205.

³⁷⁵ Marcel Van Dam, *Niemand's Land*, 19.

³⁷⁶ Marcel Van Dam, *Niemand's Land*, 19-21.

Anet Bleich, *Joop den Uyl 1919-1987. Dromer en Doener*, (Amsterdam: Uitgeverij Balans, 2008) 431-433.

³⁷⁷ Dromer en doordouwer, 429

³⁷⁸ Willem Breedveld, „Lubbers en De Vries hebben een slecht geweten”, *Trouw*, (maart 2015).

Joop van Tijn en Max van Weezel, „Net toen ik niet meer zo nodig hoefde, dacht ik: het zou toch best leuk zijn om door te gaan,” *Vrij Nederland*, (Augustus 1985).

Tjarda Harmsma, „Ik heb toch wel veel plezier in mijn bestaan”, *Voorwaarts*, juni 1982.

³⁷⁹ Tjarda Harmsma, „Ik heb toch wel veel plezier in mijn bestaan”.

Willem Breedveld, „Lubbers en De Vries hebben een slecht geweten”.

³⁸⁰ Thijs Niemand'sverdriet, *De vechtpartij*, 23.

³⁸¹ Jan Nekkers en Peter Rehwinkel, *Regerenderwijs*, 74-75.

degelijk aan een nieuw PvdA-geluid dat samengevat kon worden als het moderniseren en individualiseren van het sociaaldemocratisch gedachtegoed.³⁸² Dit gebeurde deels in het openbaar.³⁸³ In deze ideeën zijn al duidelijke sporen van het neoliberalisme te vinden.³⁸⁴ Den Uyl zag geen heil in de plannen en bleef zijn eigen koers trouw.

Maar er is ook een heel ander verhaal dat verteld kan worden over de laatste vier oppositiejaren van Den Uyl. Zo ontving hij veel maatschappelijke steun voor zijn oppositie en deed hij het goed in de opiniepeilingen.³⁸⁵ Bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1986 wist hij dit te verzilveren, en benaderde hij op één zetel na zijn recordoverwinning van 1977. Toch moest hij ondanks de 52 zetels de verkiezingsoverwinning aan het CDA laten. De verwachtingen waren zo hooggespannen geweest dat de uitslag die een voortzetting van Lubbers' beleid mogelijk maakte als een desillusie werd ontvangen. Na 21 jaar partijleiderschap trad Joop Den Uyl na de verkiezingen van 1986 af als partijleider en werd hij 'gewoon' Kamerlid.³⁸⁶ Deze functie bleef hij bekleden tot de ziekte waaraan hij in 1987 zou overlijden hem dit onmogelijk maakte. In zijn tweeënehalf uur durende Paradiso-lezing in 1981 getiteld *Tegen de stroom in* gaf Den Uyl al aan uit welke hoek de neoliberale wind was gaan waaien.³⁸⁷ Hayek, Friedman en hun ideeën bestreed Den Uyl met naam en toenaam in de lezing.³⁸⁸ Krachten roepen tegenkrachten op, en Den Uyl zag de PvdA als de voorhoede van de tegenkracht tegen wat we nu zouden omschrijven als de tweede neoliberale golf.³⁸⁹

Precies hierin bestaat het verschil met zijn opvolger Wim Kok. Kok geloofde niet in zulke binaire tegenstellingen. Zoals hij in 1988 zei: 'Links is niet meer hét alternatief voor rechts. Het is niet simpel links of rechts.'³⁹⁰ Kok was in 1986 kersvers de Kamer in gekomen, maar was als kroonprins en voormalig voorzitter van de vakbond FNV zeker geen nieuwkomer op het politieke toneel. Binnen zijn partij was hij niet onomstreden. Het Akkoord van Wassenaar en de botsing over de Ziektewet tussen (FNV-leider) Kok en de PvdA-ministers in kabinet Van Agt II werden hem binnen de PvdA kwalijk genomen en door sommigen zelfs als

³⁸² Marcel Van Dam, *Niemand's Land*, 32-37.

Pieter Klein en Redmar Kooistra, *Wim Kok. Het taaie gevecht van een polderjongen*, 104-107.

³⁸³ Wera de Lange, en Constant Vecht, „Zonder het midden geen linkse macht”, *De Waarheid*, Oktober 1983.

³⁸⁴ P.F. Maas en F.L.M. Lafort (red.), *Illusie of monsterverbond*, 53-58.

³⁸⁵ Arie van der Zwan, *Van Drees tot Bos*, 196-197, 205.

³⁸⁶ Arie van der Zwan, *Van Drees tot Bos*, 205-206.

³⁸⁷ Anet Bleich, *Joop den Uyl 1919-1987*, 430. J.M. Den Uyl, „Tegen de stroom in,” Paradiso-rede, (Amsterdam, 3 mei 1981).

³⁸⁸ J.M. Den Uyl, „Tegen de stroom in,” Paradiso-rede, (Amsterdam, 3 mei 1981), 20-26.

³⁸⁹ Arie van der Zwan, *Van Drees tot Bos*, 191-193.

³⁹⁰ Pieter Klein en Redmar Kooistra, *Wim Kok. Het taaie gevecht van een polderjongen*, 23.

‘verraad’ gezien.³⁹¹ Den Uyl was al vanaf de vroege jaren zeventig onder de indruk van Kok en zag in hem al vanaf eind jaren zeventig zijn opvolger.³⁹² Dit is opvallend aangezien de twee inhoudelijk niet op dezelfde lijn zaten en in de vakbondstijd van Kok regelmatig met elkaar waren gebotst. Kok deelde de overtuiging dat de PvdA de voorhoede van de tegenkracht tegen het neoliberalisme moest zijn niet. Hij was onderdeel van een stroom PvdA’ers die behoefte had aan een nieuwe koers en vanaf het eerste moment was dan ook duidelijk dat deze met zijn aantreden zou worden ingeslagen.³⁹³

De geschiedenis van Kok als vakbondsleider is essentieel geweest voor zijn vorming als politicus, vond ook Kok ook zelf.³⁹⁴ Toen hij aantrad als voorzitter van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV) was hij drieëndertig en de jongste voorzitter van de vakbeweging ooit. Kok was geen klassieke vakbondsvoorzitter. Zijn eerste grote succes behaalde hij met het oplossen van conflict tussen het NVV en het Nederlands Katholiek Vakverbond (NKV), wat uiteindelijk zou leiden tot een fusie. Kok werd in 1976 dan ook de eerste voorzitter van de nieuwgevormde FNV.³⁹⁵ Achteraf toonde dit succes waar Koks kracht als vakbondsman lag: niet bij het protest maar bij de onderhandeling. De vakbondperiode van Kok was dan ook vooral een leerschool tot meesteronderhandelaar. In zijn ontwikkeling liet Kok langzaam het activistische karakter varen. In de jaren zeventig had hij in lijn met de tijdgeest de ‘bestaande maatschappelijke orde’ aangevallen, gezegd dat men niet moest ‘knielen voor de industriële koningen’, en VVD-leider Hans Wiegel uitgemaakt voor ‘schaamteloze huichelaar die als vertegenwoordiger van de kapitalistische klasse de zwakkeren in hun onderliggende positie vertrapt en negeert’. Het kabinet-Den Uyl deed in de woorden van een op zijn vroegere visie terugkijkende Kok aan slappe compromissenpolitiek. Het was ‘een links kabinet tussen aanhalingstekens’ dat nog een slag socialistischer kon.³⁹⁶ Later zou Kok erkennen dat hij zijn opvattingen uit die periode had bijgesteld, zei hij: ‘Wie is er eigenlijk niet anders dan in de jaren zeventig?’³⁹⁷ Al kan men zich ook afvragen of Kok niet gewoon langzaam de koers koos die bij hem paste, in plaats van de koers waarvan hij dacht dat deze bij de vakbond paste. Hij was naar eigen zeggen nooit bij de vakbond gegaan uit ‘gedrevenheid door de beginselen van het

³⁹¹ Anet Bleich, *Joop den Uyl 1919-1987*, 437-438.

³⁹² Anet Bleich, *Joop den Uyl 1919-1987*, 432, 436-437. Pieter Klein en Redmar Kooistra, *Wim Kok. Het taaie gevecht van een polderjongen*, 88.

³⁹³ Arie van der Zwan, *Van Drees tot Bos*, 208.

³⁹⁴ Piet de Rooy en Henk te Velde, *met Kok*, 110.

³⁹⁵ Pieter Klein en Redmar Kooistra, *Wim Kok. Het taaie gevecht van een polderjongen*, 56-59.

³⁹⁶ Piet de Rooy en Henk te Velde, *met Kok*, 17.

Pieter Klein en Redmar Kooistra, *Wim Kok. Het taaie gevecht van een polderjongen*, 60-61.

³⁹⁷ Pieter Klein en Redmar Kooistra, *Wim Kok. Het taaie gevecht van een polderjongen*, 66.

socialisme' en had zich in zijn tijd aan Nijenrode zelfs aangetrokken gevoeld tot het liberalisme.³⁹⁸ Eind jaren zeventig kreeg vakbondsman Kok al snel een zakelijker gezicht. Hoewel het hem niet slecht afging, waren de massale bijeenkomsten en toespraken naar eigen zeggen niet aan hem besteed. Kok merkte dat hoe massaal de stakingen en demonstraties ook waren, er eigenlijk niets bereikt werd.³⁹⁹ Zijn stijl werd zakelijker en meer resultaatgericht. 'Hoe meer ervaring ik ermee krijg, hoe meer ik zeg: doe het met terughoudendheid en verstand.'⁴⁰⁰ De verandering van een links naar een rechts kabinet vertaalde zich bij Kok dan ook niet in toenemende oppositie, maar in een tempering van aspiraties.⁴⁰¹ Deze omslag in stijl leidde soms tot opvallende plaatjes. Weigerde Kok in 1977 nog demonstratief bij een tv-debat aan één tafeltje te zitten met werkgeversvoorzitter Chris van Veen, een paar jaar later sloot hij met diezelfde Van Veen het Akkoord van Wassenaar.⁴⁰² Kok leidde de FNV naar steun aan de miljardenbezuinigingen door de rechtse kabinetten. Het motto van de FNV werd 'werk, werk, werk', zoals dat ook het motto zou worden van al zijn kabinetsdeelnames en eigenlijk van al Koks doen en laten.⁴⁰³ Kok uitte vanzelfsprekend nog altijd kritiek op de verschillende kabinetten, maar hij wist het protestkarakter van de vakbeweging om te zetten in een corporatistische omgang met het politiek bestuur.⁴⁰⁴ Kok zei vijftien jaar na dato over het Akkoord van Wassenaar: 'Ik had het gevoel dat we op een kruispunt van wegen stonden.'⁴⁰⁵ Dat lijkt achteraf een goede inschatting. De afslag die Kok met het Akkoord van Wassenaar nam zou niet alleen de vakbeweging, maar ook de sociaaldemocratische politiek nog decennia kleuren.

De koerswijziging die Kok als PvdA-leider realiseerde kwam dus niet voort uit een diepgeworteld idealisme. Politiek-maatschappelijke vergezichten waren niet aan hem besteed.⁴⁰⁶ Kok had een bescheiden afkomst en dito karakter dat draaide om betrouwbaarheid, soberheid en degelijkheid.⁴⁰⁷ Kok was geen idealist zoals Den Uyl, hij was een onderhandelaar. Niet alleen met zijn gesprekspartner, ook met zichzelf. Zoals journalisten Pieter Klein en Redmar Kooistra optekenden: 'Kok neemt geen besluiten, hij groeit ernaar toe.'⁴⁰⁸ 'Je moet

³⁹⁸ Piet de Rooy en Henk te Velde, *met Kok*, 106-107.

³⁹⁹ Piet de Rooy en Henk te Velde, *met Kok*, 21-22.

⁴⁰⁰ Pieter Klein en Redmar Kooistra, *Wim Kok. Het taaie gevecht van een polderjongen*, 56-59.

⁴⁰¹ Pieter Klein en Redmar Kooistra, *Wim Kok. Het taaie gevecht van een polderjongen*, 68.

⁴⁰² Hans Achterhuis, *De utopie van de vrije markt*, 96.

⁴⁰³ Pieter Klein en Redmar Kooistra, *Wim Kok. Het taaie gevecht van een polderjongen*, 70-71, 222.

⁴⁰⁴ Pieter Klein en Redmar Kooistra, *Wim Kok. Het taaie gevecht van een polderjongen*, 73-75.

⁴⁰⁵ *Ibidem*, 92.

⁴⁰⁶ *Ibidem*, 23.

⁴⁰⁷ Piet de Rooy en Henk te Velde, *met Kok*, 99-101.

⁴⁰⁸ Pieter Klein en Redmar Kooistra, *Wim Kok. Het taaie gevecht van een polderjongen*, 11.

soms dingen accepteren, zonder ze te aanvaarden' zoals Kok zelf zei.⁴⁰⁹ Hij was een de man van het compromis, zozeer dat hij de neiging had om zich met het compromis te vereenzelvigen.⁴¹⁰ Kok was naar eigen zeggen 'bijna het vleesgeworden voorbeeld van iemand die toch het gemeenschappelijke probeert te zoeken.'⁴¹¹ Koks leiderschapsstijl was die van een probleemoplosser.⁴¹² Voor zijn naaste collega's, zowel binnen zijn partij als de latere kabinetten, was het vaak onduidelijk waar Kok zelf voor stond. Hij leek vooral druk met het inventariseren van andermans standpunten, zelfs als hij in debat was.⁴¹³ De expliciete ambitie om partijleider te worden had Kok nooit gehad. Hoewel hij macht en invloed zeker niet schuwde, was het politieke spel niet aan hem besteed.⁴¹⁴ Kok haalde geen voldoening uit het voeren van harde, idealistische oppositie zoals Den Uyl had gedaan. Hij had een sterke behoefte aan wat hij zag als concrete resultaten en zag bestuur als de kern van de politiek.⁴¹⁵ Zijn doel was op een reële manier macht verwerven en zijn belangrijkste uitgangspunt voor de nieuwe PvdA-koers was dat deze terug moest leiden naar regeringsverantwoordelijkheid.⁴¹⁶ De wereld van de PvdA sloot volgens hem niet meer aan bij de politieke en economische werkelijkheid en moest weer relevant worden.⁴¹⁷ Daartoe moest de partij naar het midden van het politieke spectrum bewegen. Kok had de overtuiging dat de middengroepen kritischer waren op de verzorgingsstaat dan de PvdA tot op dat moment was geweest.⁴¹⁸ Hij had een hekel aan de afstand tussen verschillende groepen en klassen in de samenleving zoals hij die in zijn jeugd had gekend.⁴¹⁹ Zijn groeiende ambitie om verschillende groepen, klassen, partijen of vertegenwoordigende organen - zoals het poldermodel voorstond - om tafel te krijgen was niet alleen een manier voor de PvdA om naar het midden te trekken, maar kan ook als een antwoord op Koks jeugd worden gezien.

De ironie van het feit dat de befaamde 'ideologische veren-uitspraak' nota bene bij de Den Uyl-lezing uitgesproken werd zal Kok vermoedelijk zijn ontgaan, maar ondanks Koks verwoede pogingen om in de lezing koppelingen te maken met Den Uyl was een meer letterlijke

⁴⁰⁹ Pieter Klein en Redmar Kooistra, *Wim Kok. Het taaie gevecht van een polderjongen*, 11.

⁴¹⁰ Ibidem, 11-12.

⁴¹¹ Piet de Rooy en Henk te Velde, *met Kok*, 37.

⁴¹² Piet de Rooy en Henk te Velde, *met Kok*, 114.

⁴¹³ Pieter Klein en Redmar Kooistra, *Wim Kok. Het taaie gevecht van een polderjongen*, 11-12.

Piet de Rooy en Henk te Velde, *met Kok*, 112-113,

⁴¹⁴ Piet de Rooy en Henk te Velde, *met Kok*, 98.

⁴¹⁵ Piet de Rooy en Henk te Velde, *met Kok*, 111.

⁴¹⁶ Pieter Klein en Redmar Kooistra, *Wim Kok. Het taaie gevecht van een polderjongen*, 238-240.

⁴¹⁷ Piet de Rooy en Henk te Velde, *met Kok*, 35, 39.

⁴¹⁸ Arie van der Zwan, *Van Drees tot Bos*, 209.

⁴¹⁹ Piet de Rooy en Henk te Velde, *met Kok*, 105-107.

afwijking van het gedachtegoed van Den Uyl in de PvdA haast niet denkbaar. Vanuit de achtergrond van de persoon Kok is de toespraak goed te plaatsen. Het was zijn manier om afscheid te nemen van het sterk verzuilde Nederland waarin hij was opgegroeid en het betekende een logische volgende stap in de ontwikkeling die hij in zijn vakbondstijd had doorgemaakt.⁴²⁰ De toespraak zet bovendien de toon voor de lijn die daarna doorgetrokken werd. In 1988, buiten het oog van het grote publiek, zei Kok voor een groep Nijmeegse studenten al:

‘Wij spreken niet meer over een Visioen of over Het Alternatief van de Partij van de Arbeid. (...) Er is geen alternatief voor de maatschappelijke constellatie die we nu hebben en dus heeft het geen enkele zin daarnaar te streven.’⁴²¹

In dezelfde periode zei Kok: ‘Links levert niet langer het alternatief, links levert een bijdrage.’⁴²² In 1998 zou hij nog optekenen: ‘Ideologieën, zoals die vroeger bestonden, zijn niet meer van deze tijd, hebben vaak iets krampachtigs.’ Om daar in de volgende zin aan toe te voegen: ‘Idealen zijn de basis voor politiek handelen.’⁴²³ Hiermee is het principiële uitgangspunt van Kok helder verwoord. Het zou onjuist zijn om Kok af te schilderen als een Machiavelliaanse machtspoliticus. Hij had wel degelijk idealen waarvoor hij in de politiek zat: boven alles werkgelegenheid en rechtvaardigheid voor degenen die het in zijn arbeidersjeugd vaak zonder moesten stellen.⁴²⁴ Deze idealen benaderde hij echter zonder ze te plaatsen in een utopische overkoepelende ordening. Het is een klassiek politiek dilemma in een coalitiedemocratie als de Nederlandse: blijf je de eigen idealen in puurste vorm trouw, of verkies je het compromis van het regeerakkoord vanuit de overtuiging dat je zo uiteindelijk meer van je idealen in de praktijk kunt brengen? Dit is een dilemma dat Kok ook expliciet koppelt aan de PvdA.⁴²⁵ Het lijkt de primaire tegenstelling tussen Kok en Den Uyl goed te vangen. Kok zelf zag overigens in de persoon van Den Uyl juist de weerspiegeling van dit dilemma.⁴²⁶ Maar hoewel het dilemma ook bij Den Uyl een rol heeft gespeeld koos deze, in tegenstelling tot Kok, toch vrijwel uitsluitend de ideologie boven de macht. Met de keuze voor een minder ideologisch gedreven politiek verlies je een rem op de overtuigingen die de tijdgeest voortbracht, waar Den Uyl die nog wel had gehad. De opstelling van Kok leidde tot een

⁴²⁰ Piet de Rooy en Henk te Velde, *met Kok*, 102-104.

⁴²¹ Jan Marijnissen, *Tegenstemmen*, 35-36.

⁴²² Pieter Klein en Redmar Kooistra, *Wim Kok. Het taaie gevecht van een polderjongen*, 216.

⁴²³ Pieter Klein en Redmar Kooistra, *Wim Kok. Het taaie gevecht van een polderjongen*, 235.

⁴²⁴ Piet de Rooy en Henk te Velde, *met Kok*, 102.

⁴²⁵ Wim Kok, „We laten niemand los”, 1.

⁴²⁶ Wim Kok, „We laten niemand los”, 1.

openheid voor nieuwe en actuele ideeën en ontwikkelingen. De eerder aangehaalde omschrijving van de derde weg door Giddens dat (neo-)liberale ideeën gebruikt kunnen worden om socialistische doelstellingen te bereiken geeft dit uitstekend weer,⁴²⁷ zelfs met de nuance dat Kok zijn doelstellingen niet als ‘socialistische doelstellingen’ zou omschrijven. ‘Wie Wim Kok ziet, ziet de tijdgeest’ luidde de titel van het ‘portret van de voormalig voorzitter van Nederland’, die *NRC Handelsblad* bij diens afreden als premier afdruckte.⁴²⁸ Kok staat symbool voor de zakelijke politiek van de jaren tachtig en negentig. Deze titelstelling is goed te verdedigen, al is het de vraag of dit op dezelfde manier is als auteur Mark Kranenburg destijds bedoelde. Kok was niet het boegbeeld van het neoliberalisme dat Nederland indertijd kleurde. Maar Wim Kok is wel het symbool van hoe zelfs iemand die de sociaaldemocratie met de paplepel ingegoten heeft gekregen vanuit een compromisgedreven idee van pragmatisme onbewust een neoliberale agenda kan omarmen. Wie tastbare resultaten wil, zijn partij naar het midden wil schuiven en realiteitszin wil bijbrengen, kan dat het beste bereiken via de weg van de minste weerstand: de weg van de tijdgeest.⁴²⁹

7.2 Sterk water en schuivende panelen

Het proces van herformulering van de PvdA-boodschap, meegekomen met het nieuwe leiderschap, uitte zich in eerste instantie primair in een theoretische discussie. Tijdens het tweede kabinet Lubbers voerde Kok een soort Den Uyl-light oppositie en was het voor veel kiezers moeilijk een nieuwe koers met een coherente partijvisie aan te wijzen.⁴³⁰ Binnen de PvdA en aanverwante organisaties werd ondertussen door een verzameling commissies, en werkgroepen hard gewerkt aan de ontwikkeling van een nieuwe partijvisie. Met dit doel verschenen onder meer *Politiek à la carte* (1987), *Om de kwaliteit van de toekomst* (1989) en *Een partij om te kiezen* (1991).⁴³¹ Bij elk rapport voltrok zich hetzelfde proces: oud-linkse leden klaagden over de ‘rechtse taal’, voorzitter Sint bemiddelde en Kok suste en kwam met compromissen. Als de commissie dat had verwerkt en het partijcongres er ook nog een zegje over had gedaan, was er inhoudelijk bijna niets meer te lezen in het document.⁴³² Dit was duidelijk zichtbaar bij het rapport waarover Kok zelf meedacht als voorzitter van de in 1986 aangestelde werkgroep die verantwoordelijk was voor de zoektocht naar ‘gewenste

⁴²⁷ Anthony Giddens, *The third way*.

⁴²⁸ Mark Kranenburg, „Wie Wim Kok ziet, ziet de tijdgeest”, *NRC Handelsblad*, 13 juli 2002.

⁴²⁹ Piet de Rooy en Henk te Velde, *met Kok*, 117-118.

⁴³⁰ Arie van der Zwan, *Van Drees tot Bos*, 218.

⁴³¹ Piet de Rooy en Henk te Velde, *met Kok*, 35.

⁴³² Thijs Niemandsverdriet, *De vechtpartij*, 25.

vernieuwing binnen de PvdA'.⁴³³ Dit resulteerde in het rapport *Bewogen beweging* dat in 1988 uitkwam. Volgens vicevoorzitter van de Tweede Kamerfractie en mede-werkgroep lid Wim Meijer was *Bewogen beweging* door de 'matigende invloed van Kok' slechts een 'bleek boekje' geworden.⁴³⁴ De frustratie over dit proces zette Meijer ertoe terug te treden uit de nationale politiek.⁴³⁵ *Bewogen beweging* leest als een oproep tot de 'open luiken-benadering' die Kok voorstond en een vrij algemene oproep tot hernieuwing van de standpunten. Zo wordt er onder meer gepleit voor een herziening van de visie op de markt, en een meer terughoudende overheid die 'bemoeit' maar vooral bemiddelt.⁴³⁶ Zoals dat ook voor andere rapporten gold, leek het voornaamste doel van dit rapport om de PvdA weer tot een aantrekkelijke coalitiepartner te maken voor CDA en VVD.⁴³⁷ De inhoudelijke posities in *Bewogen beweging* en de meeste andere rapporten zijn enigszins bescheiden. Anders is dit in *Schuivende panelen* en vooral *Socialisme op sterk water*, waardoor in deze boeken een duidelijkere indicatie te zien is van de politiek die de PvdA zou gaan kleuren.

Het rapport *Schuivende panelen* van de Commissie Programmatische Vernieuwingen, voorgezeten door Jan Pronk, was het eerste grote tastbare wapenfeit van deze zoektocht en speelde zodoende een belangrijke rol. Het doel van dit rapport uit 1987 was naar eigen zeggen:

'(...) materiaal aandragen voor de gedachtenvorming binnen de Partij van de Arbeid; voor een programmatische discussie op hoofdlijnen waarin de maatschappelijke ontwikkelingen en de betekenis die zij hebben voor de jaren negentig centraal staan.'⁴³⁸

Aan de hand van vier thema's (het internationale toneel, het milieu, de technologie en het maatschappelijk proces van individualisering) werden in dit rapport in vrij algemene termen de maatschappelijke ontwikkelingen beschreven en werd een begin gemaakt met het formuleren van antwoorden. De algemene boodschap van het rapport was dat de PvdA zich niet altijd kon verzetten tegen veranderingen, maar dat er soms geen andere keuze was dan erin meegaan. Of, zoals het rapport in relatie tot demografische ontwikkelingen en individualisering optekent:

⁴³³ W. Kok, B. Geugjes, W. Meijer, M. Sint, W. van Velzen, A. Hilhorst, S. Poppe, J. Th. van den Berg en P. Scheffer, *Bewogen beweging. Sociaal-democratie als program en methode*, (Amsterdam: Partij van de Arbeid, 1988), 91.

⁴³⁴ Pieter Klein en Redmar Kooistra, *Wim Kok. Het taaie gevecht van een polderjongen*, 113.

⁴³⁵ Thijs Niemandsverdriet, *De vechtpartij*, 25.

⁴³⁶ W. Kok, et al., *Bewogen beweging*, 91.

⁴³⁷ Jan Nekkers en Peter Rehwinkel, *Regerenderwijs*, 10.

⁴³⁸ Jan Pronk et al., *Schuivende panelen*, 9.

‘Dat “de politiek” niet “aan de samenleving vormgeeft” (zoals wij graag denken), maar dat het, als al niet het omgekeerde het geval is, vernieuwing voortkomt uit voortdurende en niet eens makkelijk vast te stellen wisselwerking tussen besluiten van de overheid, van individuele burgers en van zelfstandige organisaties.’⁴³⁹

Schuivende panelen pleitte voor het herzien van de partijkoers, hetgeen Kok vanaf zijn aantreden had voorgestaan. De ‘vaak defensief te voeren oppositie’ moest worden gecombineerd met ‘herijking van het eigen langere termijnbeleid, ten einde het offensief te hernemen,’⁴⁴⁰ een herhaling van de kritiek die er was geweest op Den Uyl. Dit betekende ‘wellicht verlies van het jarenlang gekoesterde in denkbeelden en strategie’, maar, zo tekende men op, ‘kritische waardering van eigen handelen en denken in recent en verder verleden vormt geen afscheid nemen van idealen of van “het socialisme”’.⁴⁴¹ De nadruk lag er meer op dát er een nieuw verhaal moest komen dan wélk verhaal dat moest zijn. Toch waren er - tussen de tevens aanwezige herkenbare sociaaldemocratische passages - al enige sporen van het nieuwe meer neoliberale verhaal te herkennen. De reikwijdte van de ‘kerntaken’ van de overheid werd in *Schuivende Panelen* bevestigd, de kritiek op het - door Den Uyl nog omarmde - Keynesianisme werd grotendeels terecht verklaard en ‘meer markt’ werd aangedragen als een deel van de economische oplossing, overigens in combinatie met ‘meer plan’. Ook stelde het rapport dat wanneer collectieve voorzieningen ‘zonder noemenswaardige schade’ door de markt kunnen worden overgenomen, dat moet worden bevorderd.⁴⁴²

De stelling dat er geen afscheid van idealen of van het socialisme genomen werd, werd door Paul Kalma haast als een handschoen opgepakt. Kalma was adjunct-directeur van de Wiardi Beckman Stichting (WBS), het wetenschappelijk bureau van de PvdA. In de zoektocht naar hernieuwing van de PvdA was zijn boek *Socialisme op sterk water* de volgende belangwekkende publicatie. Het verscheen in 1988. Waar *Schuivende Panelen* nog als ondertitel *Continuïteit en vernieuwing in de sociaaldemocratie* droeg, stond Kalma een radicalere breuk met de oude idealen voor. De denklijn die hij in *Socialisme op sterk water* uitwerkte had hij in 1982 reeds intern ingebracht en uiteengezet in het rapport *De illusie van de "democratische staat"*. Dit werd uitgegeven door de WBS, die in de vroege jaren tachtig meer dan haar moederpartij al bezig was met het zoeken van een nieuwe koers.⁴⁴³ Waar er ten tijde

⁴³⁹ Jan Pronk et al., *Schuivende panelen*, 57.

⁴⁴⁰ Jan Pronk et al., *Schuivende panelen*, 70.

⁴⁴¹ Ibidem, 59.

⁴⁴² Ibidem, 93-97, 121, 147-148.

⁴⁴³ Paul Kalma, *Socialisme op sterk water*, (Deventer: Van Loghum Slaterus, 1988), 7. Anet Bleich, *Joop den Uyl 1919-1987*, 442.

van Den Uyl geen gehoor bestond voor zijn ideeën, werden deze nu goed ontvangen. Een jaar na de publicatie zou Kalma van adjunct-directeur tot directeur van de WBS gepromoveerd worden. Zijn gedachtegoed bleef zich door de PvdA bewegen. Het was dan ook Kalma's citaat, afkomstig uit *Socialisme op sterk water*, dat Wim Kok in 1995 aanhaalde om context te verlenen aan de ideologische veren-uitspraak:⁴⁴⁴

‘Een werkelijke vernieuwing van de PvdA begint daarom met definitief afscheid van de socialistische ideologie; met een definitieve verbreking van de ideologische banden met andere nazaten van de traditionele socialistische beweging.’⁴⁴⁵

Dit citaat vat de belangrijkste boodschap van *Socialisme op sterk water* alleraardigst samen. Het uitgangspunt van Kalma kent een meer historisch perspectief dan *Schuivende Panelen* en bevat twee kritiekpunten en één daaruit te trekken conclusie. Het eerste kritiekpunt luidde dat de PvdA zich vanaf 1969 te veel met de tijdgeest had laten meevoeren. Uit die ‘doorgeslagen vernieuwing’ was een gebrek aan realiteitszin voortgekomen, die had geleid tot ‘ideologische verkettering van markt en ondernemingswijze productie.’ Toen de tijdgeest vervloog onder invloed van economische en sociale problemen kwam de PvdA met lege handen te staan. Neoliberalisme en neoconservatisme sprongen in het gat dat de sociaaldemocratie had laten vallen.⁴⁴⁶ Opvallend genoeg spreekt Kalma een paar pagina's later alweer over een ideologisch vacuüm waarin Nederland in de jaren tachtig zou verkeren.⁴⁴⁷ Kalma deed daarmee hetzelfde als een belangrijk deel van de publicaties over de Nederlandse politiek van de jaren tachtig en negentig: hij stelde de neoliberale ideologie gelijk aan het ontbreken van ideologie.

Het tweede kritiekpunt van Kalma was dat de PvdA er niet in was geslaagd de maatschappelijke aspiraties en problemen die Nieuw Links had voortgebracht op een consistente manier te verbinden aan het traditionele sociaaldemocratische verhaal.⁴⁴⁸ Door deze twee problemen - die ruw kunnen worden samengevat als overdreven polarisatie, met alle gevolgen voor de interne verhoudingen en de verstandhouding met mogelijke coalitiepartners van dien -⁴⁴⁹ was de partij in een identiteitscrisis terecht gekomen die zij zonder ‘een verdere

⁴⁴⁴ In zijn lezing *We laten niemand los* stelt Wim Kok dat dit citaat uit 1987 zou komen, terwijl de officiële publicatie van *Socialisme op sterk water* pas in 1988 plaatsvond. Het is niet duidelijk of dit onderscheid voortkomt uit een fout dan wel verspreking van Kok of dat hij verwijst naar het schrijfproces van Kalma, een eventuele inzage door Kok of zelfs eerdere versie van het werk waarin dezelfde passage te vinden was.

⁴⁴⁵ Wim Kok, „We laten niemand los”.

Originele citaat: Paul Kalma, *Socialisme op sterk water*, 26.

⁴⁴⁶ Paul Kalma, *Socialisme op sterk water*, 12-13.

⁴⁴⁷ Paul Kalma, *Socialisme op sterk water*, 18-19.

⁴⁴⁸ Ibidem, 13.

⁴⁴⁹ Ibidem, 11.

vlucht naar voren' niet te boven zou kunnen komen. Het doel van deze vlucht naar voren was het herwinnen van de politieke invloed en status van 'natuurlijke regeringspartij' zoals de PvdA die in het verleden bezat.⁴⁵⁰ De belangrijkste stap in dit proces was het loslaten van de socialistische wortels:

'Zonder de socialistische bril komt de geschiedenis van de sociaaldemocratie er heel anders uit te zien. Zij verschijnt dan als een grotendeels geslaagde (en voor voortzetting vatbare) poging om de 'liberale samenleving van weleer, doodsvijand van de socialistische ideologie – niet te vernietigen of te beperken, maar voort te zetten; welvaart en democratie te bevorderen, zonder de grondslagen van die liberale samenleving, kapitalisme en individualisme, te dwarsbomen.'⁴⁵¹

Deze vlucht naar voren werkt Kalma uit in veertien stellingen, zoals ook de ondertitel van het boek luidt. Het 'afscheid van het socialisme' beslaat slechts de eerste twee stellingen. Volgens Kalma is de functie van de socialistische utopie voor de sociaaldemocratie verdwenen. Eerder diende ze 'als inspiratiebron in barre, grote offers vergende omstandigheden', maar nu veel van de ideeën van de sociaaldemocratie in de praktijk waren gebracht zette het utopische beeld de sociaaldemocratie op een 'dwaalspoor'. De sociaaldemocraten hadden volgens Kalma bij radicale veranderingen in de maatschappelijke status quo niet meer alles te winnen, maar 'allerlei te verliezen.'⁴⁵² Meer dan alleen een afscheid van het socialisme, of de socialistische utopie in het bijzonder, pleitte Kalma ook voor het afscheid van utopie in het algemeen. Sterker nog: Kalma verklaarde de PvdA die hij voor ogen had tot vijand van de utopie.⁴⁵³ Met deze toevoeging zette *Socialisme op sterk water* niet alleen de toon betreffende de herziening van de politiek-inhoudelijke richting, ook werden de politiek-strategische kaders verzet en werd het pragmatisme voorzichtig verwelkomd. Daarbij de notie plaatsend dat de terugkerende moeizame relatie tussen pragmatisme en vermeend pragmatisme ook hier een rol speelt. Kalma's oproep voor pragmatisme ging hand in hand met zijn kritiek dat de PvdA 'overpolitiseerde'. Hij pleitte dan ook voor depolitisering en, waar mogelijk, voor andere vormen van besluitvorming dan de democratische meerderheidsvorming.⁴⁵⁴

In de andere stellingen pleitte Kalma voor meer centralisme, sociaal-kapitalisme waarin het kapitalisme niet langer moet worden gezien als iets wat gecontroleerd moet

⁴⁵⁰ Ibidem, 41.

⁴⁵¹ Ibidem, 14.

⁴⁵² Ibidem, 31.

⁴⁵³ Ibidem, 159.

⁴⁵⁴ Ibidem, 38.

worden, maar waarvan ook geprofiteerd kan worden; voor neocorporatistische bestuursvormen, het loslaten van het verzet tegen individualisering, een herziening van de rol van de overheid en een nieuw compromis tussen kapitaal en arbeid. Daarbij accepteerde hij grotere inkomensverschillen, flexibelere werktijden e.d. in ruil voor consequente bestrijding van de werkloosheid en economische en sociale modernisering van de onderneming. Verder noemde hij meer openbaarheid in het publieke domein, een aandachtsverschuiving van uitbreiding van de collectieve voorzieningen naar beheer ervan, voortgezette nadruk op de rol van arbeid en ‘volledige werkgelegenheid’ als ideaal; pragmatisme in de milieu-sfeer en de afkeer van neoconservatieve cultuurpolitiek, waarmee de PvdA dichtbij het liberalisme kwam.⁴⁵⁵ Kalma vatte zijn veertien stellingen zelf samen met het aanhalen van Duits sociaaldemocratisch theoreticus en SPD-politicus Eduard Bernstein: ‘sociaaldemocratie is (...) “georganiseerd liberalisme”’.⁴⁵⁶

De PvdA-achterban juichte deze rapporten niet zondermeer toe. Een deel van de achterban zag *Schuivende panelen* als ‘regeerzuchtig’ en vond dat ‘de sociaaldemocratische principes werden verkwanseld’.⁴⁵⁷ Ook *Socialisme op sterk water* leidde tot ophef. Met name lokale afdelingen van de partij en ook partijvoorzitter Sint namen, hoewel ze het op sommige punten een ‘zeer prikkelende bijdrage aan het debat vond’, afstand van de voorstellen van Kalma.⁴⁵⁸ Uiteindelijk bleek dit een storm in een glas (sterk) water. Het boek van Kalma is, meer nog dan de *Schuivende Panelen*, met terugwerkende kracht te lezen als blauwdruk voor de PvdA van de jaren die volgden. De herziening van de koers ten behoeve van een meer marktgerichte neocorporatistische oriëntatie, toenemende terughoudendheid ten opzichte van de verzorgingsstaat, de flirt met liberalisme ten koste van het CDA en de wil om pragmatisch te zijn: alles zit er in.

⁴⁵⁵ Ibidem, 50-51, 56-57, 59, 70-73, 160-164.

⁴⁵⁶ Ibidem, 157.

Eduard Bernstein, *The Preconditions of Socialism*, (Cambridge University Press: Cambridge, 1993), 150.

Bernstein noemt in zijn boek overigens het socialisme ‘georganiseerd liberalisme’, niet sociaaldemocratie. Het betreft dus een vrije interpretatie van Kalma.

⁴⁵⁷ Redactie De Telegraaf, „PvdA oneens over koers in de jaren '90,” *De Telegraaf*, 3 September 1988.

Redactie de Volkskrant, „PvdA-achterban stoort zich aan regeerzucht Schuivende Panelen”, *de Volkskrant*, (3 September 1988).

⁴⁵⁸ Redactie De Waarheid, „Brabantse PvdA 'geschokt' over rapport Kalma,” *De Waarheid*, (25 februari 1988).

Redactie Leeuwarder Courant, „PvdA Franeker verwerpt 'nonsens' van Paul Kalma,” *Leeuwarder courant: hoofdblad van Friesland*, (1 Maart 1988).

Redactie de Volkskrant, „PvdA-stichting pleit in rapport voor grotere inkomensverschillen”, *de Volkskrant*, 23 februari 1988.

7.3 'Geen program maar een vent'

De PvdA heeft de reputatie van een partij met een sterke interne debatacultuur, waar dat debat ook niet altijd intern blijft. Den Uyl kreeg hiermee te maken in zijn laatste jaren als partijleider en vanzelfsprekend was de PvdA onder Kok meer verdeeld dan deze scriptie wellicht impliceert. De manier waarop het interne debat over de partijkoers gevoerd werd laat goed zien op welke manier de partijkoers uiteindelijk tot stand kwam. Tegelijkertijd plaatst studie naar dit debat het idee van onvermijdelijkheid, waarmee zowel destijds als met terugwerkende kracht naar de partijkoers werd en wordt gekeken, in perspectief. In 2010 sprak toenmalig PvdA-leider Wouter Bos - van 1998 Kamerlid van de PvdA en vanaf 2000 nog twee jaar staatssecretaris in het tweede paarse kabinet – de Den Uyl-lezing uit, getiteld *De Derde Weg Voorbij*. Kijkend naar de uitwassen van het neoliberale beleid dat onder meer New Labour in het VK en de PvdA in Nederland had gevoerd zei hij:

'De enige schrale troost is dat zo ongeveer iedereen het mis had en zo ongeveer niemand voorzien had hoe het zo van de rails kon lopen. Conservatieven, liberalen, sociaaldemocraten, christendemocraten, groenen, sociaalliberalen, bij allemaal was er natuurlijk in de loop der tijd meer of minder zorg over en kritiek op de uitwassen van het kapitalisme maar dit had niemand zien aankomen. Behalve wij, zeggen ze dan bij de SP. Maar dat is de logica van de stilstaande klok (...) [dat] als je altijd tegen de markt bent, je ook gelijk krijgt die keer dat het echt fout gaat.'⁴⁵⁹

Het beeld van onvermijdelijkheid van de partijkoers dat in de woorden van Bos doorklinkt doet geen recht aan de kritiek die wel degelijk al die tijd bestaan had. Deze kwam allereerst van buiten de partij, zoals – inderdaad – van de SP, hier met een drogreden weggezet. Marijnissen richtte al in 1996 zijn kritiek specifiek op het neoliberale karakter van de PvdA.⁴⁶⁰ In de Kamer stonden Marijnissen en zijn partijgenoten eveneens vooraan om de paarse kabinetten te wijzen op 'hun neoliberale visie' en zelfs het beginselprogramma van de SP uit 1999 behandelt de 'neoliberale olievlek' en beschrijft hoe de PvdA daarin is meegedreven.⁴⁶¹ Ook werd de PvdA geconfronteerd met een visie op haar koers door CDA-Kamerlid Ad Lansink:

⁴⁵⁹ Wouter Bos, "De derde weg Voorbij".

⁴⁶⁰ Jan Marijnissen, *Tegenstemmen*, omslag. Arnold Koper, "De enige echte socialist".

⁴⁶¹ Citaat: Handelingen Tweede Kamer (Donderdag 1 september 1994, 87-5923- 87-5924) andere voorbeelden Handelingen Tweede Kamer (Woensdag 31 augustus 1994, 86-5865 - 86-5868.) (12 oktober 1994 9-351 - 9-352) (Dinsdag 18 oktober 1994, 11-503 - 11-504) (7 december 1994, 32-2125) (29 juni 1994, 83-56500- 83-565) (17 september 1997, 2-92 - 2-95) (26 oktober 1994, 14-659 - 14-660) Socialistische Partij, *Heel de mens: Kernvisie van de SP*, Socialistische Partij, 1999, 2-3.

‘Ook hier stel ik een geweldige breuk vast met wat er tot voor kort door de sociaal-democraten gedaan is in deze Kamer. Ook in dit geval hebben dus de neo-liberalen in de fractie gewonnen.’⁴⁶²

Cees Klop, adjunct-directeur van het wetenschappelijk bureau van het CDA, typeerde de PvdA als ‘zwalkend tussen sociaaldemocratie en neoliberalisme’.⁴⁶³ En hoewel, tenslotte, partijen als GroenLinks zich in hun kritiek zelden beriepen op het neoliberalisme zoals de SP dat deed, was hun kritiek van een vergelijkbare aard.⁴⁶⁴

Ook binnen de PvdA bestond kritiek op de neoliberale PvdA-koers. Toen deze nog niet definitief vaststond en slechts bestond uit een reeks rapporten waarin gezocht werd naar nieuwe ideeën was er al kritiek van oud-linkse leden die klaagden over de ‘rechtse taal’.⁴⁶⁵ De interne conflicten waren echter niet te duiden als richtingstrijd tussen een oude linkse en een nieuwe rechtserre garde. Hierover zei Wouter Bos:

‘De derde weg (...) was dan ook geen overwinning van de sociaalliberalen op meer traditionele sociaaldemocraten maar was mainstream sociaaldemocratie, niet meer en niet minder.’⁴⁶⁶

Zo waren Den Uyl en partijvoorzitter Max van den Berg - ogenschijnlijke voormannen van de oud-linkse garde van de partij - altijd expliciete voorstanders geweest van Kok als partijleider.⁴⁶⁷ Ook nadat Kok de voorzittershamer van Den Uyl had overgenomen was laatstgenoemde niet alleen te spreken over Koks leiderschap dat hij ‘grosso modo’ goed achtte, maar stond hij ook redelijk positief tegenover de zoektocht naar nieuwe ideeën.⁴⁶⁸

De onnavolgbaarheid van het interne debat binnen de PvdA werd in extreme vorm belichaamd door Thijs Wöltgens. In 1984 was Wöltgens als Kamerlid één van de PvdA’ers die zich bekommerde om een nieuwe koers. In *Illusie of monsterverbond* zette hij zijn visie op de sociaaleconomische koers uiteen. Daarbij liet hij zich van zijn meest neoliberale kant zien. Wöltgens bekritiseerde de staatsbureaucratie, de verzorgingsstaat, pleitte voor het loslaten van

⁴⁶² Zie bijvoorbeeld (Handelingen Tweede Kamer, 21 december 1994, 38-2639)

⁴⁶³ Redactie *Het Parool*, „Oligarchie aan de macht”, *Het Parool*, 9 september 1994.

⁴⁶⁴ Voor een letterlijke verwijzing zie: Handelingen Eerste Kamer, (22 februari 2000 18-734 – 18-736) (13 oktober 1998, (3-23 – 3-25) Zie voor vergelijkbare kritiek bijvoorbeeld Handelingen Tweede Kamer, (17 september 1997, 2-48 – 2-52)

⁴⁶⁵ Thijs Niemandsverdriet, *De vechtpartij*, 25.

⁴⁶⁶ Wouter Bos, „De derde weg voorbij”, 6.

⁴⁶⁷ Anet Bleich, *Joop den Uyl 1919-1987*, 438-439.

⁴⁶⁸ Paul Witteman, ""Waag het met discussies, gooi de luiken open"", *In de Rooie Haan*, (Hilversum: VARA, mei 8, 1987).

Peter van der Maat, "Heel lang heb ik mij gedragen of de wereld van mij afhing," *Utrechts Dagblad*, (10 oktober 1987).

het Keynesianisme en complimenteerde gelijktijdig het economisch beleid van Reagan. ‘Het zichtbare falen van de overheid leidt tot herwaardering van de onzichtbare hand (...) van de markt’ stelde Wöltgens. Hij bepleitte marktwerking van de milieusector tot aan de sociale zekerheid en citeerde in dit betoog zelfs Milton Friedman.⁴⁶⁹

In 1989 werd Wöltgens fractievoorzitter toen partijleider Kok als minister het kabinet in ging. In 1994 werd hij burgemeester van zijn geboortestad Kerkrade en een jaar later lid van de Eerste Kamer. In de jaren nadat hij uit de landelijke politiek verdwenen was, uitte Wöltgens regelmatig een hele andere visie op de PvdA. Zo publiceerde hij *De nee-zeggere*, een pamflet tegen het neoliberalisme. ‘Het neoliberalisme is universeel geworden, en daarom hebben termen als socialistisch en antisocialistisch hun betekenis verloren’ schrijft Wöltgens onder meer.⁴⁷⁰ Waar in dit theoretische pamflet de PvdA slechts impliciet aan het neoliberalisme wordt gekoppeld, deed hij dit elders een stuk explicieter.⁴⁷¹ Wöltgens vond dat de PvdA, mede onder zijn leiding, haar sociale gezicht verloren had en te ver was doorgeslagen naar de neoliberale kant. Hij was ervan overtuigd dat de (toentertijd) grootste nederlaag uit de geschiedenis van de PvdA - 1994, een verlies van 12 zetels - hierdoor was veroorzaakt.⁴⁷² Hij was kritisch op het PvdA-beleid betreffende verzorgingsstaat en arbeidsmarkt⁴⁷³ en keek ook op die manier terug op de ontwikkeling die de PvdA daarin had doorgemaakt: ‘nu weet ik dat er aan de uitdijende overheid van alles mis was (...), maar van de weeromstuit komen we terecht in een bijna oversneden liberalisme.’⁴⁷⁴ De PvdA had volgens hem een ‘rechtser’ beleid gevoerd dan de CDA/VVD-kabinetten die haar voorgingen.⁴⁷⁵

Wöltgens stond niet alleen in zijn kritiek. Waar een deel van de PvdA’ers de periode Den Uyl als een afslag uit de Nederlandse cultuur van het compromis zag, en liever een directe lijn trok van Drees naar Kok, bestond er ook een ander geluid in de partij dat juist vond dat Kok brak met de tradities van de sociaaldemocratie.⁴⁷⁶ Tijdens alle drie de besproken kabinetten waar de PvdA deel van uitmaakte, heerste er onvrede in de Tweede Kamerfractie van de partij.⁴⁷⁷ Uit een enquête die in 2000 werd afgenomen onder de fractie van de PvdA blijkt dat

⁴⁶⁹ P.F. Maas en F.L.M. Lafort (red.), *Illusie of monsterverbond*, 53-58.

⁴⁷⁰ Thijs Wöltgens, *De nee-zeggere*, 66.

⁴⁷¹ Thijs Wöltgens, *De nee-zeggere*, 12, 66-67.

⁴⁷² Martin Mevius en Lennart Booij (red.), *Hier: de Partij van de Arbeid*, 219.

⁴⁷³ Thijs Wöltgens, „De actualiteit van opvattingen die men socialistisch zou kunnen noemen”, 7e Willem Drees-lezing, (Den Haag, 1 oktober 1996).

⁴⁷⁴ Arnold Koper en Martin Sommer, „Solidariteit als therapie”, *de Volkskrant*, 16 September 1995.

⁴⁷⁵ Michiel Zonneveld, „De analyse van Marx is nog steeds actueel”, *Het Parool*, 28 september 1996.

⁴⁷⁶ Pieter Klein en Redmar Kooistra, *Wim Kok. Het taaie gevecht van een polderjongen*, 214.

⁴⁷⁷ Pieter Klein en Redmar Kooistra, *Wim Kok. Het taaie gevecht van een polderjongen*, 147.

Gerard van Westerloo, „De Melkert-Methode”, *NRC Handelsblad*, (3 februari 2001).

vrijwel de helft van de fractie een voorkeur had om na de verkiezingen van 2002 met een andere (lees: centrumlinkse) coalitie verder te gaan.⁴⁷⁸ Ook de PvdA-bewindslieden waren niet altijd even enthousiast over de koers, het beleid en het leiderschap van Kok.⁴⁷⁹ Zo noemde onderwijsminister Jo Ritzen kabinet-Lubbers III achteraf een ‘boekhouderskabinet’. De bezuinigingskoers van Kok als minister van Financiën dwong de PvdA-ministers tot een zuinigheid waar de nodige onvrede over was.⁴⁸⁰ Ook werd er een sfeer van onderling wantrouwen geschetst.⁴⁸¹ En ook al beschouwde minister van Ontwikkelingssamenwerking Jan Pronk zich als een trouwe bondgenoot van Kok, dat weerhield hem er niet van het ‘sociaaldemocratisch gehalte’ van de partij te bevragen.⁴⁸² Partijvoorzitter Marjanne Sint zei na haar aftreden dat de PvdA was ‘doorgeslagen’ in een aantal opzichten. De kernidentiteit van de ‘partij van de solidariteit’ was verloren gegaan in de vernieuwingsdrang.⁴⁸³ De Arbeiders Gemeenschap der Woodbrookers, een religieus-socialistische vereniging gelieerd aan de partij, kwam in 1988 al met een contrarapport waarin ‘het neoliberalisme’ in de PvdA-rapporten van die tijd werd gehekeld.⁴⁸⁴

Een vergelijkbaar traject als dat van Wöltgens deed zich voor bij Paul Kalma. De visie die hij in 1988 uiteenzette in zijn invloedrijke boek *Socialisme op sterk water* is al uitgebreid aan bod gekomen. In 1995 was Kalma een heel andere mening toegedaan, toen hij de eerste begroting van premier Kok besprak in zijn publicatie *De wonderbaarlijke terugkeer van de solidariteit*. Dit boekje was geschreven op verzoek van het partijbestuur, voorgezeten door Felix Rottenberg.⁴⁸⁵ Hierin oordeelt Kalma keihard over het regeringsbeleid dat overvloedt van de ‘markt-ideologie’, de fixatie op bezuinigen, privatisering in het algemeen en van de sociale zekerheid in het bijzonder, lastenverlichting, economisering en de globaliserings-ideologie. In andere woorden: over het neoliberalisme. Zijn belangrijkste punt lijkt dat het tijd is:

⁴⁷⁸ Frans Becker et al. (red.), *Zeven Jaar Paars*, 21-22 .

⁴⁷⁹ Jan Nekkers en Peter Rehwinkel, *Regerenderwijs*, 48-49, 65-66, 109-110, 129-133, 194-195.

⁴⁸⁰ Jan Nekkers en Peter Rehwinkel, *Regerenderwijs*, 48-49.

⁴⁸¹ Ibidem, 105.

⁴⁸² Ibidem, 125.

⁴⁸³ Ibidem, 80-81.

⁴⁸⁴ Trouw redactie, "PvdA moet op haar waarden letten", *Trouw*, (6 oktober 1988).

⁴⁸⁵ Paul Kalma, *De wonderbaarlijke terugkeer van de solidariteit*, (Amsterdam: Wiardi Beckman Stichting, 1995), 9.

‘(...) voor de PvdA (...) zich af te vragen of ze de afgelopen tien jaar niet te sterk voor het economisch liberale denken heeft gebogen, of ze zich niet te gemakkelijk heeft geschikt in het primaat van lastenverlichting en wigverkleining en of deze inschikkelijkheid de werkgelegenheids- en inkomenspolitieke doelstellingen van de PvdA niet in de weg heeft gezeten.’⁴⁸⁶

Het boekje kon op instemming rekenen van Wöltgens,⁴⁸⁷ maar vond bij de partijtop, Kok en Wallage slechts irritatie.⁴⁸⁸ De zo expliciete verwijzing naar Kalma in de ‘ideologische veren’-speech die slechts een paar maanden na bovengenoemde uitspraken van Kalma plaatsvond, moet dan ook als een afrekening worden gezien met Kalma, die de partij nota bene zelf op dit ideologische pad had gezet.⁴⁸⁹ Kalma reageerde een paar dagen later in zijn column in *de Volkskrant*. Tegenover het selectieve citeren van Kok plaatste hij een aantal citaten uit *Socialisme op sterk water* die een andere kant lieten zien (maar ook evengoed selectief genoemd kunnen worden). Daarnaast deed Kalma nog een schepje bovenop zijn kritiek:

‘De publieke sector staat onder druk. Het openbaar vervoer wordt overhaast verzelfstandigd; het hoger onderwijs is financieel uitgekleed; en in de sociale zekerheid rukt een ondoordachte privatisering (zie de ziektewet) verder op. (...) Wat dat betreft had de minister-president zich de woorden ter harte kunnen nemen die een “PvdA-ideoloog” in 1987 neerschreef. Deze waarschuwde toen voor ‘een modieuze aanpassing aan de liberale tijdgeest’ en voor privatisering en deregulering als “ideologische vlucht voor de problemen van de collectieve sector”.’⁴⁹⁰

Het is een voorbeeld van de moeizame relatie die Kok met intern debat en interne kritiek had. Hij moest overtuigd worden dat een discussie zinvol was en bleef zijn eigen overtuiging vrijwel altijd trouw. ‘Die kritiek had ik niet nodig, ik heb voldoende kritiek op mijzelf’, liet hij eens optekenen. Kritiek vormde voor Kok vooral aanleiding het ongelijk van de criticaster te bewijzen.⁴⁹¹ Kok was bovendien geen partijman; zijn terrein was het publiek bestuur.⁴⁹² Toenmalig partijvoorzitter Felix Rottenberg typeerde hem eens als ‘politicus zonder partij’. De partij bestuurde hij alleen rond verkiezingen. Kok kreeg van zijn partijgenoten vaak de kritiek

⁴⁸⁶ Paul Kalma, *De wonderbaarlijke terugkeer van de solidariteit*, 16.

⁴⁸⁷ Arnold Koper en Martin Sommer, „Solidariteit als therapie”.

⁴⁸⁸ Marcel ten Hooven, „PvdA'er Kalma raakt achilleshiel van de partij”, *Trouw*, 14 september 1995.

⁴⁸⁹ Mark Kranenburg, „Kok en Kalma: de 'rooie' Jehova's”, *NRC Handelsblad*, 18 December 1995.

⁴⁹⁰ Paul Kalma, „Kok in Frankrijk”, *de Volkskrant*, 15 december 1995.

Originele citaten: Paul Kalma, *Socialisme op sterk water*, 128, 162.

⁴⁹¹ Pieter Klein en Redmar Kooistra, *Wim Kok. Het taaie gevecht van een polderjongen*, 136-137.

⁴⁹² Piet de Rooy en Henk te Velde, *met Kok*, 143.

een gebrek aan leiderschap te vertonen.⁴⁹³ Dit leek een nieuwe variant van de paradox van het vermeende pragmatisme: Het probleem van de critici lag gelijktijdig bij de koers van de partij, en bij het gebrek aan koers, aangebracht door de partijleider.

Dat Kok zich maar mondjesmaat bemoeide met de interne partijorganisatie betekent niet dat er met zijn aantreden niets veranderde op dat vlak. Het waren veranderingen die een cruciale rol speelden in het neoliberalisering van de PvdA. Onder Kok werden ‘de luiken opengezet’, een motto voor een nieuw begin, maar ook een eufemisme voor een grote schoonmaak in de partijtop. Omdat de generatie PvdA’ers die op dat moment de partijtop vormde nog te erg gehecht was aan de verzorgingsstaat, moest de top heringericht worden. Rondom Kok verzamelde zich een groep PvdA’ers die op zijn zachtst gezegd open stond voor fundamentele kritiek op de verzorgingsstaat, de kritiek waartegen Den Uyl zich altijd had verzet.⁴⁹⁴ Max van den Berg, een eigenzinnige sociaaldemocraat en vertrouweling van Den Uyl,⁴⁹⁵ trad in 1986 terug als partijvoorzitter ten behoeve van de meer volgzaam Marjanne Sint.⁴⁹⁶ Na een ongelukkig samenkomen van de WAO-crisis, Sints fietsvakantie en het ontbreken van hedendaagse communicatiemiddelen moest Sint in 1991 aftreden als partijvoorzitter.⁴⁹⁷ Ook Kok was er in dat jaar heel dichtbij om ‘de lier aan de wilgen te hangen’.⁴⁹⁸ Het feit dat Kok die WAO-crisis uiteindelijk overleefde, zou van grote invloed blijken. De partij was in die crisis electoraal zo wankel gebleken dat de partijtop geen enkel electoraal risico meer geoorloofd achtte. Kok had bewezen de partij zelfs in die crisis bij elkaar te kunnen houden en achter zich te kunnen krijgen. Hij maakte daarvan gebruik door zijn stempel op de partij te drukken en een kleine partijelite om zich heen te verzamelen die alle macht kreeg. Vanaf dat moment stond in de campagnes Wim Kok op één; de partijstandpunten waren ondergeschikt.⁴⁹⁹ Zelfs voor de vertrouwelingen van Kok die deel uitmaakten van die partijelite gold: Kok was de baas; als Kok iets wilde, gebeurde dat ook.⁵⁰⁰

In 1992 werd Sint opgevolgd door Felix Rottenberg. Deze had in 1986 nog het partijbestuur verlaten uit teleurstelling om de ‘dichtgeslibde’ partij en de starre linksheid.⁵⁰¹

⁴⁹³ Pieter Klein en Redmar Kooistra, *Wim Kok. Het taaie gevecht van een polderjongen*, 22-23.

⁴⁹⁴ Arie van der Zwan, *Van Drees tot Bos*, 208-209.

⁴⁹⁵ Anet Bleich, *Joop den Uyl 1919-1987*, 433-434.

⁴⁹⁶ Arie van der Zwan, *Van Drees tot Bos*, 209.

⁴⁹⁷ Thijs Niemandsverdriet, *De vechtpartij*, 45.

⁴⁹⁸ Jan Nekkers en Peter Rehwinkel, *Regerenderwijs*, 254-256.

⁴⁹⁹ Arie van der Zwan, *Van Drees tot Bos*, 234.

⁵⁰⁰ Zoals bijvoorbeeld tweemaal het geval was voor Jacques Wallage, zie Jan Nekkers en Peter Rehwinkel, *Regerenderwijs*, 223, 226.

⁵⁰¹ Thijs Niemandsverdriet, *De vechtpartij*, 46-47.

Officieel deelde Rottenberg een duovoorzitterschap met vakbondsman Ruud Vreeman, maar de facto was Rottenberg de voorzitter. Rottenberg was niet volgzzaam, hij probeerde de partij naar zijn hand te zetten. Hij zette zich in voor een koers die veel weg had van links liberalisme. Bovenal voerde Rottenberg een roerige campagne voor interne debatcultuur die onder Den Uyl in het slop was geraakt.⁵⁰² Rottenberg voerde een constante guerrilla tegen de Haagse afvaardiging van de PvdA en verhulde zijn minachting voor veel van de PvdA-Kamerleden niet. Omdat hij wel een goede relatie onderhield met Kok en bovendien inhoudelijk met hem op één lijn zat - het mocht liberaler en pragmatischer - was kritiek op de partijkoers lastig.⁵⁰³ Vanuit een deel van de Haagse partijtop werd de ambitie voor meer intern debat dan ook toegejuicht.⁵⁰⁴ Rottenberg maakte met zijn flamboyante stijl furore, maar ook vijanden binnen de partij.⁵⁰⁵ Eén van die vijanden was Thijs Wöltgens, die Rottenberg publiekelijk afviel. Toen Wöltgens in 1994 uit Den Haag vertrok haalde Rottenberg de bezem nog verder door de partij. Op de verkiezingslijst van 1994 plaatste hij een bont gezelschap nieuwkomers van buiten het Haagse wereldje.⁵⁰⁶ Ook met Wöltgens' opvolger Wallage onderhield Rottenberg bepaald geen goede relatie. Net als bij Wöltgens moest Kok de-escalerend optreden nadat er publiekelijk met modder werd gegooid. Uiteindelijk zou Rottenberg ruim een jaar later, in februari 1997, vanwege zijn gezondheid afstand doen van het partijvoorzitterschap.⁵⁰⁷ Karin Adelmund nam zijn functie over.

Het probleem met de interne kritiek lijkt te zijn geweest dat er nooit een goed moment voor was. Toen de PvdA nog op zoek was naar een nieuwe koers onder het voorzitterschap van Sint werd geprobeerd iedereen tevreden te houden; tegelijkertijd werd kritiek als een conservatieve rem gezien op de weg naar een nieuwe koers. Onder Rottenberg was de debatcultuur in de partij opengebroken, maar deze had ook een chaotische vorm aangenomen die voor een regeringspartij niet vruchtbaar bleek. Onder Rottenberg waren de Haagse top en het partijkader uit elkaar gedreven en was het systeem van onderlinge *checks en balances* in hoog tempo aan het verdwijnen.⁵⁰⁸ Kok werkte bij voorkeur met een hele klein groep vertrouwelingen. Die kleine Haagse top kon ongestoord de koers bepalen. Pogingen om dat te breken strandden in de praktijk. Een goed voorbeeld hiervan is de commissie voor het

⁵⁰² Thijs Niemandsverdriet, *De vechtpartij*, 50-54.

⁵⁰³ Ibidem, 55.

⁵⁰⁴ Jan Nekkers en Peter Rehwinkel, *Regerenderwijs*, 236.

⁵⁰⁵ Thijs Niemandsverdriet, *De vechtpartij*, 61.

⁵⁰⁶ Thijs Niemandsverdriet, *De vechtpartij*, 63.

⁵⁰⁷ Ibidem, 80-83.

⁵⁰⁸ Thijs Niemandsverdriet, *De vechtpartij*, 85.

verkiezingsprogramma voor 1994. Deze bestond, op voorzitter Wöltgens na, uit PvdA'ers die weinig met het beleid van de voorgaande jaren te maken hadden gehad en er uiterst kritisch op waren. Wöltgens' plan om dit kritische geluid tot een minimum te beperken faalde, maar desalniettemin nam de partijtop toen het erop aankwam gewoon weer de touwtjes in handen.⁵⁰⁹ In de onderhandelingen die uiteindelijk tot Paars I leidden werd op initiatief van Kok de eerdere koers eerder versterkt dan gewijzigd. De eigen koers van de partijtop raakte in de jaren die volgden verweven met het paarse kabinetsbeleid. PvdA-bewindslieden hadden eigenlijk al sinds Lubbers III de neiging zich nog maar weinig met de PvdA te identificeren.⁵¹⁰ De onderlinge overleggen tussen die bewindslieden bevonden zich ondertussen op 'Antarcticaniveau'.⁵¹¹ Kok was regeringsleider en partijleider, en fractievoorzitter Wallage was trouw aan hem. Terugkijkend op de periode Lubbers III zei Wallage in 1994 nog:

'We hebben te weinig over een gezamenlijke missie nagedacht. Er bestond onvoldoende duidelijkheid bij de bewindslieden wat er eigenlijk politiek van hen werd verwacht. (...) Bereiken we eigenlijk wel wat we willen bereiken? In welke mate onderscheiden we ons van andere partijen? Op welke punten zijn meningsverschillen zichtbaar?'⁵¹²

Het is de vraag wat Wallage als lid van de partijtop rond Paars I met dit inzicht deed: op Paars I lijken dezelfde criteria van toepassing. Nadat Wallage naar Groningen was vertrokken om daar burgemeester te worden, werd hij opgevolgd door Ad Melkert. Melkert stond bekend als een meer 'rechtse' PvdA'er die de drang naar bestuurlijke invloed deelde met Kok. Er waren PvdA-Kamerleden die Wim Kok zo goed als nooit in levenden lijve ontmoet hebben.⁵¹³ Dissidente geluiden werden onderdrukt, en wanneer iemand uit de pas liep volgden er sancties.⁵¹⁴ Zelfs opbouwende kritiek kwam moeilijk door bij de Haagse partijtop in het kabinet. Toen Bram Peper in 1999 na de Nacht van Wiegel, nota bene op verzoek van Kok, het essay *Op zoek naar samenhang en richting* schreef om het kabinet weer op het 'juiste' spoor te brengen, werd dit stuk niet eens in de ministerraad besproken. Ondanks dat het een levendig debat aanwakkerde in de media was de politieke top van de PvdA niet geïnteresseerd in de bespiegelingen van Peper.⁵¹⁵ Terwijl zijn betoog waarin hij stelde dat de politiek aan revisie toe

⁵⁰⁹ Jan Nekkers en Peter Rehwinkel, *Regerenderwijs*, 27.

⁵¹⁰ Jan Nekkers en Peter Rehwinkel, *Regerenderwijs*, 228, 238.

⁵¹¹ Citaat Wallage: Jan Nekkers en Peter Rehwinkel, *Regerenderwijs*, 238.

⁵¹² Jan Nekkers en Peter Rehwinkel, *Regerenderwijs*, 237-238.

⁵¹³ Gerard van Westerloo, „De Melkert-Methode”.

⁵¹⁴ Arie van der Zwan, *Van Drees tot Bos*, 249.

⁵¹⁵ Thijs Niemandsverdriet, *De vechtpartij*, 96-97.

was allesbehalve radicaal was.⁵¹⁶

Met de verhoudingen binnen de partij was vrijwel niemand tevreden. De partijleden protesteerden door in 1999 het onbekende gemeenteraadslid Marijke van Hees te verkiezen als partijvoorzitter boven de door de partijtop gesteunde kandidaten. Twee jaar later was Van Hees alweer vertrokken. Op het partijcongres van 2001 voltrok zich een vergelijkbaar proces: niet Kamerlid Sharon Dijksma, die door de partijtop als de perfecte voorzitter werd beschouwd, maar politicoloog Ruud Koole werd verkozen tot partijvoorzitter.⁵¹⁷ Koole was kritisch op de partijkoers, zoals hij het in zijn memoires over zijn periode als partijvoorzitter ook zou optekenen:

‘Rond de millenniumwisseling was het moeilijk om aan je vrienden uit te leggen welk verschil de PvdA maakte met haar regeringsdeelname. Het was allemaal te flets. Ik was nooit zo’n voorstander van paars geweest, waarin de PvdA samenwerkte met de VVD en D66. Nadat in 1994 het eerste paarse kabinet was aangetreden had ik eens in een dagblad geschreven: “Eens maar nooit weer”.’⁵¹⁸

Ook in de Haagse partijtak was het allesbehalve vredig. In een spraakmakend stuk uit 2001 in *NRC Handelsblad* maakte de PvdA-fractie de cultuur in de partijtop met de grond gelijk. De partij was de scherpste verloren; de door de top uitgezette partijlijn was heilig en ging buiten de fractie om. ‘Alsjeblieft! Geen standpunt innemen dat buiten de mainstream valt,’ wordt door een Kamerlid spottend opgemerkt. Kamerlid Thanasis Apostolou trok een vrij directe lijn van de militaire dictatuur in Griekenland waar hij opgroeide naar de pressie die hij voelde om met de partijlijn mee te stemmen. De opmerking ‘we laten ons niet allemaal onder druk zetten, hoor!’ door Kamerlid Nebahat Albayrak was nota bene geruststellend bedoeld. Melkert zou een ‘dwingeland’ zijn, ‘zodra er iets van richtingenstrijd dreigt te ontstaan, serveert hij die af’. De fractie ‘zit in een kramp’, en de leden ervan in ‘gevangenschap.’ ‘We worden verdoofd door de top, Kok en Melkert. Als je daar tegenin gaat, zal het slecht met je aflopen. Na zes en een half jaar ben ik ook verdoofd,’ aldus vicefractievoorzitter Adri Duivesteijn. Alle visie leek verloren: ‘Wij kijken een week verder. Niet een jaar. Laat staan vijf jaar, wat wel zou moeten’. Ook de sfeer komt er slecht vanaf: ‘We zijn verzuurd, hoor! (...) Als je er drie van ons bij elkaar zet, moet je een milieuvergunning aanvragen.’ Dit alles kwam in 2001 naar buiten, maar het was geenszins een momentopname, zo blijkt eveneens uit het stuk. De vier jaren onder

⁵¹⁶ Bram Peper, „Op zoek naar samenhang en richting: een essay over de veranderende verhoudingen tussen overheid en samenleving,” *Socialisme en democratie*, (1999), 388-401.

⁵¹⁷ Thijs Niemandsverdriet, *De vechtpartij*, 99-100.

⁵¹⁸ Ruud Koole, *Mensenwerk: herinneringen van een partijvoorzitter, 2001-2007*, (Amsterdam: Bakker, 2010), 13.

fractievoorzitter Wallage waren volgens oudere fractieleden ‘de rotste ooit’: ‘Altijd ruzie en altijd gedonder tussen de langer zittende Kamerleden en de nieuwelingen die van Rottenberg dat verkalkte zootje in Den Haag wakker moesten schudden.’⁵¹⁹

Kok bracht in de zoektocht naar regeringsverantwoordelijkheid samen met zijn vertrouwelingen een neoliberale koers aan. Kritiek uit de partij werd niet verwerkt en leidde niet tot nuancering, bijsturing, of reflectie. Tegelijkertijd stond Kok garant voor stemmen. Elke kritiek of suggestie tot koerswijziging werd afgewogen tegen het effect op Koks populariteit.⁵²⁰ Dankzij zijn ontspannen bescheidenheid en bereikbaarheid was Kok populair, zowel binnen de partij als onder de kiezers.⁵²¹ Toen hij in 1989 als nummer twee op de lijst stond, stond hij al op de posters en kreeg 570.000 voorkeurstemmen. Kok werd als merk verkocht: in 1994 luidde de verkiezingslogan ‘Kies Kok’.⁵²² Met Kok had de partij voor het eerst in twaalf jaar weer een premier, een rol waar hij uiterst geschikt voor bleek. Zeker aangezien de paarse kabinetten de financiële wind mee hadden leek er geen reden om de koers te wijzigen en slecht georganiseerde critici serieus te nemen. Kok was groter dan de partij. De PvdA bewoog echter niet los van Kok, de partij was in de woorden van Jan Pronk ‘geen program maar een vent’.⁵²³ Voor kritiek was geen tijd in de jacht naar consensus en bestuur, maar van een onvermijdelijke ontwikkeling die niemand zag aankomen zoals omschreven door Wouter Bos, was beslist geen sprake.

⁵¹⁹ Gerard van Westerloo, „De Melkert-Methode”, *NRC Handelsblad*, (3 februari 2001).

⁵²⁰ Arie van der Zwan, *Van Drees tot Bos*, 249.

⁵²¹ Pieter Klein en Redmar Kooistra, *Wim Kok. Het taaie gevecht van een polderjongen*, 18-20.

⁵²² Thijs Niemandsverdriet, *De vechtpartij*, 63-64.

⁵²³ Jan Nekkers en Peter Rehwinkel, *Regerenderwijs*, 125.

Conclusie

In de eerste helft van de twintigste eeuw vond een groep liberale denkers elkaar in hun gedeelde overtuigingen, maar misschien nog wel meer in een gedeelde vijand, een gedeeld *'field of adversity'*. Deze vijand ontwikkelde zich van het bolsjewisme tot het socialisme tot de verzorgingsstaat, maar behield altijd de component dat de wil om de markt in te perken de kern van het probleem was. Dit zou leiden tot onvrijheid. Deze wetenschappers ontmoetten elkaar in het zogenaamde *Colloque Walter Lippmann* en later in de Mont Pèlerin Society. Deze werd opgericht Friedrich Hayek, die ook de eerste voorzitter werd. Hayek is samen met Milton Friedman, een latere voorzitter van de Mont Pèlerin Society, de belangrijkste denker van de ideologie die hieruit voortkwam: het neoliberalisme. Bijzonder aan Hayek en in mindere mate Friedman, waren niet alleen zijn overtuigingen, maar ook zijn ideeën over hoe deze tot realiteit te maken. Hayek geloofde dat ideeën alleen heel langzaam tot beleid doordrongen. Het neoliberale beleidsparadigma bouwde daarom op een solide wetenschappelijke basis en dito netwerk en verspreide zich vanuit deze oorsprong naar de tweede laag van de ideeënhandel: intellectuelen in de brede zin van het woord. Hoewel de premisse op basis waarvan de neoliberale denkers elkaar vonden alarmistisch van aard was, was de verspreiding van hun ideologie gebaseerd op een lange termijnstrategie gericht op verschuiving van de consensus. Het anti-marxistische gedachtegoed van Hayek vertoont daarin parallellen met Antonio Gramsci's neomarxistische idee van ideologische hegemonie. Ideologische hegemonie is de toestand waarin een bepaald wereldbeeld dusdanig dominant is dat deze stilzwijgend en onbewust door de maatschappij is geaccepteerd. Hoewel het bij Gramsci gaat om het wereldbeeld van klassen kan dit moeiteloos vertaald worden naar een meer algemene ideologieovertuiging. Er kan dan ook gesteld worden dat Hayek en de zijnen een ideologische hegemonie nastreefde voor het neoliberalisme.

Aanvankelijk moesten de neoliberalen opboksen tegen het heersende Keynesiaanse wereldbeeld. In de loop van de jaren zeventig begon het paradigma echter te schuiven: wetenschappelijk – Hayek, Friedman en zes andere leden van de MPS ontvingen vanaf 1974 de nobelprijs voor de economie – maar ook politiek. Wereldwijd kwamen er leiders aan de macht die het gedachtegoed van deze neoliberale denkers niet alleen in praktijk brachten maar hen er ook direct bij betrokken. Ook in Nederland sloeg het paradigma om. In reactie op de

ideologische dominee van de jaren zeventig en de moeizame economische situatie maakte onder leiding van CDA-premier Ruud Lubbers de neoliberale koopman zijn entree in Den Haag. Joop den Uyl zag de PvdA waaraan hij leiding gaf als tegenkracht tegen het beleid van Lubbers, maar met het vertrek van Den Uyl vertrok ook deze weerstand. Het neoliberalisme begon als bestrijding van het links-collectivistische gedachtegoed. Maar vanaf het einde van de jaren tachtig stopte de partij die altijd de belangrijkste vertegenwoordiger van het links-collectivistische gedachtegoed in Nederland was geweest met terugvechten, en omarmde het neoliberalisme. De vraag die deze scriptie tracht te beantwoorden is: waarom maakte het neoliberalisme aan het einde van de twintigste eeuw op deze manier zijn entree binnen het gedachtegoed van de Partij van de Arbeid?

De dominantie van het neoliberalisme leidde ertoe dat alle (politieke) besluitvorming zich moest verhouden tot dit leidende paradigma, bewust of onbewust. Den Uyl kwam met zijn politiek leiderschap niet verder dan zo veel mogelijk tegenstribbelen. Het alternatief van partijgenoten die dit niet genoeg vonden kwam op zijn beurt niet verder dan een oproep tot minder tegenstribbelen; het voegen naar het paradigma. Doordat het neoliberalisme was verworpen tot de standaard, verdween het neoliberale narratief echter uit het zicht en speelde het neoliberalisme geen bewuste rol in dit debat. Elke keuze in lijn met het neoliberale narratief leek een pragmatische. In andere woorden: de ideologische hegemonie van het neoliberale gedachtegoed verhulde elke ideologische keuze onder een sluier van vermeend pragmatisme. Voor buitenstaanders, maar ook voor de gene die deze keuze maakte.

Dat juist in Nederland deze sluier van het pragmatisme de neoliberale revolutie zo sterk verhulde had een aantal oorzaken. In continentaal Europa heeft het idee van een neoliberale utopie nooit voet aan de grond gekregen. Het beeld van de economie als pragmatische wetenschap bleef dominant en het utopische karakter dat het neoliberalisme weldegelijk in zich droeg werd niet herkend. Daarnaast liep Nederland in zijn neoliberale omslag niet bepaald voorop. De strijd was internationaal al gestreden en de *'there is no alternative'* leus waar dit mee gepaard ging leek bevestigd te worden in de overwinning van leiders als Thatcher en Reagan. In Nederland werd een dusdanige strijd afgewend door het poldermodel. Dit betekende echter niet dat daarmee ook het neoliberalisme was afgewend. Het poldermodel zelf heeft intrinsiek neoliberale kenmerken: het leidt sterk tot economisering en verlegt in lijn met *governance* besluitvorming van de overheid naar de markt. In de praktische uitwerking van de onderhandelingen die door het poldermodel tot beleidsmaking waren verheven, kregen bovendien in de loop van de jaren tachtig de werkgevers in toenemende mate de overhand. Daarmee was poldermodel eerder een vorm van, of op zijn minst compatibel met het

neoliberalisme. Het op deze manier uitblijven van een gepolariseerd conflict die de omslag van Keynesiaans naar liberaal paradigma inluide zorgde er wel voor dat deze verandering onder de radar is gebleven. Te meer omdat aan het poldermodel een narratief verbonden was van eeuwenoude traditie, verhulde het polderen iedere vorm van trendbreuk. Dit is ook de reden dat het taboe dat in Nederland op het neoliberalisme rust ogenschijnlijk nog sterker is dan elders. Doordat de paradigmaverschuiving geleidelijk en voor het belangrijkste deel onbewust plaatsvond was er voor zowel voor- als tegenstanders lange tijd geen noodzaak zich actief ideologisch te verhouden tot deze omslag. Er zijn geen debatten over gevoerd en er hoefden geen (neoliberale) denkers of werken aangehaald of besproken te worden. De systematische en omvangrijke kritiek op de paradigmaverschuiving kwam pas halverwege de jaren negentig op gang. Hiermee werd het principe dat alleen tegenstanders van de ideologie de term neoliberalisme bezigen in versterkte vorm in de praktijk gebracht. De critici van het neoliberalisme hekelden ideeën onder een noemer en vanuit een kader waarin degene die deze ideeën bezigden ze niet bewust plaatsten. In de woorden van Ankersmit: ‘hij is zelf een liberaal, maar zonder te weten dat hij het is’. Dit leidde tot een zekere cognitieve dissonantie die de bij vlagen overdreven tegenreactie verklaart.

Voor de omslag van de rol van de PvdA in dit proces was de aanstelling van Wim Kok als partijleider de eerste beslissende ontwikkeling. De rapporten en commissies die na het aantreden van Kok zochten naar een nieuwe partijkoers, pleitten in de kern allemaal voor hetzelfde: de PvdA moest weer een aantrekkelijke regeringspartij worden, en daartoe de facto de neoliberale consensus accepteren. Door de ideologische hegemonie van het neoliberalisme was keuze waar de PvdA ogenschijnlijk voor stond, echter niet één tussen het bestrijden of omarmen van de neoliberale consensus, maar één tussen het voeren van ideologische oppositie of het vinden van een pragmatische compromis in de regering. Voor Kok was deze keuze een makkelijke. De voldoening die Den Uyl had gehaald uit het voeren van harde, idealistische oppositie was aan hem niet besteed. Kok was gevormd door zijn tijd als vakbondsvoorzitter waarin hij zich ontwikkelde als een compromisgerichte onderhandelaar. Hij was in die rol ook één van de ondertekenaars van het Akkoord van Wassenaar dat de basis legde voor het (neoliberale) polderen van de volgende decennia. Kok had bovenal een sterke behoefte aan concreet resultaat in de vorm van beleid. De makkelijkste weg naar regeringsdeelname en zo naar concreet resultaat is de weg naar het politieke midden. Maar wat door de verschuiving van de consensus het midden was geworden, had niets meer met sociaaldemocratie te maken.

Tussen het aantreden Kok als partijleider en het aantreden van kabinet Lubbers III werden vanuit de PvdA simultaan gesprekken gevoerd met zowel de VVD als het CDA over

een mogelijke samenwerking in kabinetsverband. Het maakte de PvdA ogenschijnlijk bijna niet uit met wie en met welk beleid, als men maar kon regeren. Dit doel werd bereikt en het was de toetreding tot kabinet Lubbers III die uiteindelijk tot de tweede beslissende ontwikkeling leidde: de WAO-crisis van 1991. De harde bezuinigingen op sociale zekerheid die het kabinet doorvoerde maakten de harde breuk met het verleden die de PvdA onder Kok had ingezet duidelijk zichtbaar. Dit leidde tot ophef in de partij. Het feit dat Kok de partij succesvol door deze crisis manoeuvreerde zou van grote invloed blijken. De partij was (electoraal) wankel gebleken maar Kok had laten zien dat te kunnen overwinnen: een kwaliteit waar de partij vanaf dat moment vol op in zou zetten. Kok stond vanaf dat moment op één; de partijstandpunten waren daaraan ondergeschikt. Kok verzamelde een kleine partijelite om zich heen waarmee hij alle belangrijke beslissingen nam. Zelfs voor de leden van deze elite gold dat Koks wil uiteindelijk wet was. Het aantreden van Felix Rottenberg als partijvoorzitter versterkte dit proces. Rottenberg had als belangrijkste doel om het interne debat in de partij aan te zwengelen. Dit resulteerde echter in een dusdanige reuring in de partij dat deze steeds verder afraakte van de Haagse top. Doordat dat de partijtop macht en later ook electoraal succes bracht leek er ondertussen geen reden tot veranderingen in deze top. In de woorden van Jan Pronk was de PvdA 'geen program, maar een vent'.

De derde beslissende ontwikkeling was de formatie van Kok I. In haar verkiezingsprogramma had de PvdA door inbreng van buiten de partijtop weer iets van haar linkse identiteit gezocht. Nadat Kok hier bij de initiële formatieonderhandelingen nog op had ingezet liet hij deze zodra de formatie uit zijn handen dreigde te glippen definitief los. Op basis van de door Kok geschreven 'proeve van een regeerakkoord' werd een kabinet geformeerd dat alle kernprincipes van het neoliberalisme in de praktijk bracht. Kok I liet zien hoe inwisselbaar de grote drie stromingen van de Nederlandse politiek waren geworden. Het neoliberale karakter van het regeringsbeleid was sinds de jaren tachtig constant uitgebreid in telkens verschillende combinaties van de partijen die deze stromingen vertegenwoordigden. De ideologische hegemonie van het neoliberalisme laat zich daarin duidelijk zien. Er werd gebroken met de trend van de elkaar afwisselende koopman en dominee, waarbij de koopman zelfs met economische voorspoed en een sociaaldemocratische premier de absolute roerganger werd. Zoals Joop den Uyl stelde dat zijn 'progressiefste kabinet ooit' eigenlijk pas na de meest progressieve jaren kwam, zo lijken de paarse, meest neoliberale kabinetten eigenlijk pas na de meest neoliberale jaren te zijn gekomen. In de jaren negentig waren de nodige PvdA'ers alweer bekomen van hun neoliberale opwelling van de jaren tachtig, maar Kok, die vrijwel alle macht in de partij had, hield stevig koers.

De omarming van het neoliberalisme in verholde vorm had een aantal vreemde paradoxen tot gevolg. Kok geloofde niet in binaire tegenstellingen zoals tussen links en rechts, terwijl het neoliberalisme juist gebouwd is op een binaire tegenstelling tussen een absolute staat en een absolute markt. Op een vergelijkbare manier bracht Koks wil om pragmatisch te zijn de PvdA bij een ideologie die voor een belangrijk deel voortkwam uit de durf om utopisch te zijn. Tot slot is het opvallend dat de kritiek op Den Uyl dat hij geen coherent alternatief bood voor het beleid van Lubbers, uiteindelijk leidde tot een partijkoers die de ambitie tot een fundamenteel alternatief en uiteindelijk zelfs ideologische vergezichten in het algemeen liet varen.

Kok kreeg door de jaren heen te maken met een vrijwel constante stroom aan ontwikkelingen die hem bevestigden in de ingeslagen koers. De val van de Muur, het einde van de Koude Oorlog en het daaraan verbonden narratief van Fukuyama ademde het einde van eventuele alternatieven op het allesoverheersende kapitalisme; liberalisme: neoliberalisme. In zijn Den Uyl-lezing gaf Kok duidelijk rekenschap van zijn omarming van dit narratief. Daarnaast ontwikkelde zich onder sociaaldemocraten over de wereld de zogenaamde derde weg die draaide om een vergelijkbare politiek als die die Kok voorstond. De veren die Kok internationaal in zijn broek kreeg zullen hem zonder twijfel hebben bevestigd op zijn weg naar het afwerpen van zijn ideologische veren. Temeer omdat het poldermodel waar Kok zich zo sterk aan had verbonden als een nastrevenswaardig model werd neergezet. Electorale bevestiging bleef zeker vergeleken met Den Uyls successen lange tijd uit. De Tweede Kamerverkiezingen van 1998 waren de grote uitzondering op deze regel. Met 45 zetels werd de PvdA de grote winnaar. Premier Kok zag bevestigd dat zijn koers de juiste was.

Zo eindigde wat begon als een zoektocht naar verloren regeringsverantwoordelijkheid, in de onbewuste omarming van een ideologie die haaks staat op de sociaaldemocratische waarden die de PvdA sinds haar oprichting hebben gekleurd. Door het beschrijven van de sluier van het pragmatisme die deze onwaarschijnlijke ontwikkeling mogelijk heeft gemaakt, heeft deze scriptie geprobeerd niet alleen een belangrijke episode uit de partijgeschiedenis van de PvdA, maar ook de geschiedenis van de tweede neoliberale golf in Nederland inzichtelijk te maken. Met het aftreden van het tweede kabinet Kok verdween het neoliberalisme echter niet uit Den Haag. Het samenvallen van het neoliberalisme met de Fortuynrevolutie lijkt een boeiend beginpunt voor verder onderzoek.

Bibliografie en geraadpleegde bronnen

Boeken en wetenschappelijke publicaties

Achterhuis, Hans. *De utopie van de vrije markt*. Rotterdam: Lemniscaat, 2010.

Aerts, Remieg, Herman de Liagre Böhl, Piet de Rooy en Henk te Velde. *Land van Kleine Gebaren, een politieke geschiedenis van Nederland 1780-2012*. Amsterdam: Boom, 2013.

Atkins, Curtis. „The Third Way International.” *Jacobin*, februari 2016.

Becker, Frans. „De ideologische en programmatische ontwikkeling van de PvdA.” In *Zeventig jaar Partij van de Arbeid*, door Frans en Gerrit Voerman Becker, 127-160. Amsterdam: Boom, 2016.

Becker, Frans, Wim van Hennekeler, Monika Sie Dhian Ho en Bart Tromp (red.). *Zeven Jaar Paars*. Amsterdam: Wiardi Beckman Stichting, 2001.

Beer, Paul de en Maarten Keune. "De erosie van het poldermodel." *Mens en maatschappij* III, no. 93 (2018): 231-260.

Berg-Schlosser, Dirk, en Bertand Badie. *International Encyclopedia of Political Science*. Ebook: Sage Publications, Inc, 2011.

Berlin, Isaiah. *Two concepts of liberty*. Oxford: Clarendon Press, 1958.

Bernstein, Eduard. *Sozialdemokratie, Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der*. Stuttgart: Dietz, 1899.

—. *The Preconditions of Socialism*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.

Bleich, Anet. *Joop den Uyl 1919-1987. Dromer en Doener*. Amsterdam: Uitgeverij Balans, 2008.

Bolkestein, Frits. *Het heft in handen: essays*. Amsterdam: Prometheus, 1995.

Bosmans, Jac en Alexander van Kessel. *Parlementaire geschiedenis van Nederland*. Amsterdam: Boom, 2011.

- Braak, Bert van den. „WAO-crisis PvdA 1991.” *De Hofvijfer*, Augustus 2015.
- Brown, Wendy. *Undoing the Demos. Neoliberalisms Stealth Revolution*. New York: Zone Books, 2015.
- Butler, Eamonn. „A Short History of the Mont Pèlerin Society.” *The Mont Pèlerin Society*. 2014. <https://www.montpelerin.org/wp-content/uploads/2015/12/Short-History-of-MPS-2014.pdf> (geopend Januari 3, 2019).
- Caminada, Koen, Jim Been, Kees Goudswaard en Marloes de Graaf-Zijl. „De ontwikkeling van inkomensongelijkheid en inkomensherverdeling in Nederland 1990-2012.” *Department of Economics Research Memorandum*, 2014.
- Dam, Marcel Van. *Niemand's Land. Biografie van een ideaal*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2009.
- Donahue, Patricia. „Inquiry, Insights, and History. The End of History.” *Journal of Professional Nursing* 8, nr. 5 (1992): 262.
- Einar Thorsen, Dag. „The Neoliberal Challenge - What is Neoliberalism.” *Contemporary Readings in Law and Social Justice*, 2010: 188-214.
- Fontana, Benedetto. „The concept of nature in Gramsci.” In *Antonio Gramsci: critical assessments of leading political philosophers*, door James Martin (red.), 62-84. London en New York: Routledge, 2002.
- Foucault, Michel. *The birth of biopolitics : lectures at the Collège de France, 1978-1979*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004.
- Friedman, Milton. *Capitalism and Freedom*. Chicago: University of Chicago Press, 1962.
- Friedman, Milton. „Neo-liberalism and Its Prospects.” *Farmand*, 1951: 89-93.
- Fukuyama, Francis. „The End of History.” *The National Interest*, nr. Zomer (1989): 3-18.
- . *The End of History and the Last Man*. New York: The Free Press, 1992.
- Fuller, Mike. „The End?” *Philosophy Now* 6, nr. Zomer (1993): 41-43.
- Giddens, Anthony. *The third way. The renewal of social democracy*. Cambridge: Polity Press, 1998.

- Glyn, Andrew (red.). *Social democracy in neoliberal times. The left and economic policy since 1980*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Gramsci, Antonio. *Marxisme als filosofie van de Praxis: Een bloemlezing van zijn werk, ingeleid en samengesteld door Yvonne Scholten*. Yvonne Scholten (red.). Amsterdam: Kritiese Bibliotheek Van Genneep, 1972.
- Gramsci, Antonio. *Letters from prison*. Eerste Harper Colophon editie. Vertaler: Lynne Lawner. Harper Colophon Books: New York, Evanston, San Fransisco, London, 1975.
- . *Selections from the prison notebooks of Antonio Gramsci*. Vertaler: Quinten en Geoffrey Nowell-Smith Hoare. London: Lawrence and Wishart, 1971.
- Greenspan, Allan. *Een Turbulente tijd. Een Leven in Dienst van de Economie*. Amsterdam: Balans, 2008.
- . *Mein Leben für die Wirtschaft*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2007.
- . *The Age of Turbulence. Adventures in a New World*. Londen: Penguin Books Ltd, 2008.
- Hayek, F.A. *The Constitution of Liberty*. London: Routlegde & Kegan Paul, 1960.
- . „The Intellectuals and Socialism.” *The University of Chicago Law Review* 16, nr. 3 (1949): 417-433.
- . *The Road to Serfdom*. 1976 editie. Londen: Routlegde & Kegan Paul, 1944.
- Hees, Martin van, Patrick van Schie en Mark van de Velde. *Neo-liberalisme een politieke fictie*. Amsterdam: Boom, 2014.
- Hellema, Duco. *Nederland en de jaren zeventig*. Amsterdam: Boom, 2012.
- Hemerijck, A.C. „Het leervermogen van de overlegeconomie.” In *Schikken en Plooien: De stroperige staat bij nader inzien*, door Frank Hendriks en Theo Toonen (red.), 117-134. Assen: Van Gorcum, 1998.
- Holsteyn, Joop van en Gerrit Voerman. „'Makkers, ten laatste male, tot den strijd ons geschaard?' Of het einde van de vanzelfsprekendheid van de PvdA al dominante linkse partij.” In *Haalt de PvdA 2025?*, door Bram Peper (red.), 112-128. Bussum: Thoth, 2017.
- Hossain, M., en J. Malbon. *Who Benefits From Privatisation?* Londen: Routledge, 2002.

- Huo, Jingjing. *Third Way Reforms*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Kalma, Paul. *De Illusie van de 'Democratische Staat'. Kanttekeningen bij het sociaal-democratisch staats-en democratiebegrip*. Deventer: Van Loghum Slaterus b.v., 1982.
- . *Socialisme op sterk water*. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1988.
- Kalma, Paul, en J.Th.J. van den Berg A.b. Ringeling. *De illusie van de "democratische staat": kanttekeningen bij het sociaal-democratisch staats- en democratiebegrip*. Deventer: Kluwer, 1982.
- Kennedy, Emmeth. „'Ideology' from Destutt De Tracy to Marx.” *Journal of the History of Ideas* 40, nr. 3 (1979): 353-368.
- Kennedy, James. *Een beknopte geschiedenis van Nederland*. Vertaler: Simone Kennedy-Doornbos. Amsterdam: Prometheus, 2017.
- Klaver, Jesse. *De mythe van het economisme*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2017.
- Klein, Pieter en Redmar Kooistra. *Wim Kok. Het taaie gevecht van een polderjongen*. Prometheus: Amsterdam, 1998.
- Koole, Ruud. *Mensenwerk : herinneringen van een partijvoorzitter, 2001-2007*. Amsterdam: Bakker, 2010.
- Lenin, Vladimir Iljitsj. *Wat te doen? Brandende kwesties van onze beweging*. Derde druk, fotografische herdruk van de Pegasusuitgave van 1949. Amsterdam: Uitgeverij Pegasus, 1976.
- Lijphart, Arend. *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*. achtste herziene druk. Haarlem: Becht, 1990.
- Lipmann, Walter. *An Inquiry into the Principles of the Good Society*. Columbus: Little, Brown, 1937.
- Marijnissen, Jan. *Tegenstemmen*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij L.J. Veen, 1996.
- Mellink, Bram. „Politici zonder Partij.” *bmgn - Low Countries Historical Review* 132, nr. 4 (2017): 25-52.
- Menand, Louis. „Francis Fukuyama Postpones the End of History.” *The New Yorker*, 3 September 2018.

- Mevius, Martin en Lennart Booij (red.). *Hier: de Partij van de Arbeid! : vijftig jaar geschiedenis in interviews*. Amsterdam: Mets, 1996.
- Middel, Bert, Evelien Herfkens, Tineke Netelenbos, Frans Becker en Hans Andersson (De Commissie C). *Politiek à la carte in plaats van politiek als dagschotel*. Evaluatierapport, Amsterdam: Partij van de Arbeid, 1987.
- Mirowski, Philip, en Dieter Plehwe. *The Road From Mont Pèlerin*. Cambridge: Harvard University Press, 2009.
- Nekkers, Rehwinkel. Peter en Jan. *Regerenderwijs. De PvdA in het kabinet-Lubbers/Kok*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 1994.
- Niemandsverdriet, Thijs. *De vechtpartij. De PvdA van Kok tot Samsom*. Amsterdam/Antwerpen: Atlas Contact, 2014.
- Oudenampsen, Merijn. „Een stille revolutie? Neoliberalisme in de polder.” In *Positie en strategie vakbeweging*, door Saskia en Wim Eshuis Boumans, 10-16. Amsterdam: De Burcht/Wetenschappelijk Bureau voor de Vakbeweging in samenwerking met FNV, 2018.
- Oudenampsen, Merijn. „In de boksring van de vrijheid: Den Uyl vs. Hayek.” In *Jaarboek voor Socialisme en Democratie*, door R. Cuperus (red.) en M. Hurenkamp, 112-135. Amsterdam: Uitgeverij Van Gennep, 2015.
- . *The conservative embrace of progressive values*. Tilburg: Tilburg University, 2018.
- . "Opkomst en voortbestaan van de derde weg. Het raadsel van de missende veren." *B en M: Tijdschrift voor Beleid, Politiek en Maatschappij* 43, no. 3 (2016): 23-45.
- Peper, Bram. „De vergruizing van de representatieve democratie.” In *Haalt de PvdA 2025?*, door Bram (red.) Peper, 35-71. Bussum: Uitgeverij Thoth, 2017.
- Peper, Bram. „Op zoek naar samenhang en richting : een essay over de veranderende verhoudingen tussen overheid en samenleving.” *Socialisme en democratie*, 1999: 388-401.
- Pleij, Herman. *Erasmus en het poldermodel*. Amsterdam: Bert Bakker, 2005.
- Prak, Maarten en Jan Luiten van Zanden. *Nederland en het poldermodel. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland 1000-2000*. Amsterdam: Bert Bakker, 2013.

- Rand, Ayn. *Atlas Shrugged*. New York: Random House, 1957.
- Rehmann, Jan. *Theories of Ideology: the Powers of Alienation and Subjection*. Leiden: Brill, 2013.
- Rhodes, R.A.W. *Understanding governance : policy networks, governance, reflexivity and accountability*. Buckingham: Open University Press, 1997.
- Ridder, Josje de, Joop van Holsteyn en Ruud Koole. „Partijen in spagaat?” *Res Publica* 52, nr. 2 (2010): 199-227.
- Rooy, Piet de en Henk te Velde. *met Kok. over een veranderend Nederland*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2005.
- Rooy, Piet de. *Ons Stipje op de Waereldkaart*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2014.
- . *Republiek van Rivaliteiten, Nederlands sinds 1813*. Vijfde herziene druk. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2014.
- Rossem, Maarten van. "Het poldermodel in internationaal perspectief." In *Heeft geschiedenis nut?*, Maarten van Rossem, 273-297. Utrecht: Universiteit Utrecht, 2003.
- . *Kapitalisme zonder remmen*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam Uitgevers, 2011.
- . *Nederland volgens Maarten van Rossem*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam Uitgevers, 2012.
- . *Waarom is de burger boos, Maarten van Rossem over hedendaags populisme*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam, 2010.
- Santucci, Antonio A. *Antonio Gramsci*. New York: Monthly Review Press, 2010.
- Schie, Patrick van. „Neoliberale nachtmerrie... Ontwaakt!” *S&D*, 2013: 72-78.
- Stedman Jones, Daniel. *Masters of the Universe: Hayek, Friedman, and the Birth of Neoliberal Politics*. Princeton: Princeton University Press, 2014.
- Te Velde, Henk. „Het Poldermodel. Een introductie.” In *Harmonie in Holland*, door Maurice Ebben en Henk te Velde Dennis Bos, 9-29. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2008.
- Tromp, Bart. *De wetenschap der politiek*. 4e druk. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2002.

- Turner, Rachel S. *Neo-liberal Ideology: History, Concepts and Policies*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2008.
- Verhaeghe, Paul. *Identiteit*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2012.
- Willgerodt, Hans. „Der Neoliberalismus—Entstehung, Kampfbegriff und Meinungsstreit.” *ORDO* 57 (2006): 47-89.
- Williamson, John. "What Washington Means by Policy Reform." In *Latin American Adjustment: How Much Has Happened?*, John Williamson (red.). Washington, DC: Institute for International Economics, 1989.
- Woldendorp, Jaap. *The Polder Model: from disease to miracle? Ditch neo-corporatism 1965-2000*. Amsterdam: Vrij Universiteit, 2005.
- Wöltgens, Thijs. *De nee-zeggere van de politieke gevolgen van het economisch liberalisme*. Amsterdam: Prometheus, 1996.
- Zuidhof, Peter-Wim. „De wonderlijke geschiedenis van het neoliberalisme.” *Groniek*, 2013: 193-210.
- Zwan, Arie van der. *Van Drees tot Bos, zestig jaar succes en mislukking, geschiedenis van de PvdA*. Amsterdam: Uitgeverij Balans, 2008.
- Mediaoptredens en nieuwsartikelen*
- Ankersmit, Frank. „Bolkestein moet zijn ouderwetse bril afdoen.” *De Volkskrant*, 23 Maart 2009.
- . „Het neoliberalisme is niet liberaal.” *Filosofie Magazine*, 17 Maart 2009.
- . „Voor de neoliberalen is het algemeen belang onzin, voor de liberalen is het juist de kern.” *NRC Handelsblad*, 3 Januari 2009.
- Asscher, Lodewijk. Buitenhof. NPO 1, November 3, 2019.
- . Buitenhof. NPO 1, 30 September 2018.
- . „Ask Me Anything.” BNR Nieuwsradio, 6 Maart 2017.

- Blauw, Sanne. *Vertel eens, Jesse Klaver: wat is economisme nu precies?* 8 Oktober 2015.
<https://decorrespondent.nl/3466/vertel-eens-jesse-klaver-wat-is-economisme-nu-precies/50439706724-b224fb5e> (geopend Oktober 2018, 28).
- Bolkestein, Frits. „Ankersmit wil toch niet terug naar een dictatuur?” *De Volkskrant*, 20 Maart 2009.
- . „De staat moet zijn taak niet onnodig uitbreiden.” *De Volkskrant*, 25 Maart 2009.
- . „Frits Bolkestein over het liberalisme van Sir Karl Popper.” *Filosofie Magazine*, 2001.
- . „Hayek? Nooit gelezen.” *NRC Handelsblad*, 7 Februari 2018.
- Breedveld, Willem. „Lubbers en De Vries hebben een slecht geweten.” *Trouw*, Maart 1984.
courant, Redactie Leeuwarder. „PvdA Franeker verwerpt 'nonsens' van Paul Kalma.”
Leeuwarder courant : hoofdblad van Friesland, 1 Maart 1988.
- Dam, Marcel van. „Neoliberalen, bedankt voor de crisis.” *De Volkskrant*, 26 Maart 2009.
- Handelsblad*, Redactie NRC. „De 'paarse' proeve.” *NRC Handelsblad*, 12 Augustus 1994.
- Harmsma, Tjarda. „Ik heb toch wel veel plezier in mijn bestaan.” *Voorwaarts*, juni 1982.
- Hooven, Marcel ten. „PvdA'er Kalma raakt achilleshiel van de partij.” *Trouw*, 14 september 1995.
- Jansen, Jaap en Willem Wansink. „Ik ben een sociaal-kapitalist.” *Elsevier Weekblad*, 10 December 1994: 12-14.
- Kalma, Paul. „Kok in Frankrijk.” *de Volkskrant*, 15 december 1995.
- Koper, Arnold. „De enige echte socialist.” *de Volkskrant*, 7 december 1996.
- Koper, Arnold en Martin Sommer. „Solidariteit als therapie.” *de Volkskrant*, 16 September 1995.
- Kranenburg, Mark. „Kok en Kalma: de 'rooie' Jehova's.” *NRC Handelsblad*, 18 December 1995.
- . „Wie Wim Kok ziet, ziet de tijdgeest.” *NRC Handelsblad*, 13 juli 2002.
- Lange, Wera de en Constant Vecht. „Zonder het midden geen linkse macht.” *De Waarheid*, Oktober 1983.

- Maat, Peter van der. „Heel lang heb ik mij gedragen of de wereld van mij afhing.” *Utrechts Dagblad*, oktober 1987.
- Oerlemans, J. W. „Eén-partijstaat Nederland.” *NRC Handelsblad*, 14 Februari 1990.
- Oudenampsen, Merijn. „Lees mijn proefschrift.” *NRC Handelsblad*, 7 Februari 2018.
- Özdil, Zihni. „Hoera, het kabinet neemt afscheid van het neoliberalisme!” *NRC Handelsblad*, 21 september 2019.
- Parool, Redactie het. „Oligarchie aan de macht.” *Het Parool*, 9 september 1994.
- . „Neoliberalisme is een nonsenswoord.” *Trouw*, 8 September 2014.
- Stoffelen, Anneke. „Partijprominent stapt op: ‘VVD is de kluts kwijt’.” *De Volkskrant*, 27 Februari 2009.
- Telegraaf, Redactie De. „PvdA oneens over koers in de jaren '90.” *De Telegraaf*, 3 September 1988.
- Tijn, Joop van en Max van Weezel. „Net toen ik niet meer zo nodig hoefde, dacht ik: het zou toch best leuk zijn om door te gaan.” *Vrij Nederland*, Augustus 1985.
- Trouw, Redactie. „PvdA moet op haar waarden letten.” *Trouw*, oktober 1988.
- Volkskrant, Redactie de. „PvdA-achterban stoort zich aan regeerzucht Schuivende Panelen.” *de Volkskrant*, 3 September 1988.
- . „PvdA-stichting pleit in rapport voor grotere inkomensverschillen.” *de Volkskrant*, 23 februari 1988.
- Waarheid, Redactie De. „Brabantse PvdA 'geschokt' over rapport Kalma.” *De Waarheid*, 25 februari 1988.
- Weerdt, Jasperien Van. „Paars betekent logisch einde overleg Des Indes.” *Trouw*, 29 September 1994.
- Westerloo, Gerard van. „De Melkert-Methode.” *NRC Handelsblad*, 3 februari 2001.
- Witteman, Paul. „Waag het met discussies, gooi de luiken open.” *In de Rooie Haan*. Hilversum: VARA, 8 mei 1987.
- Zandbergen, Karen. „Ankersmit keert VVD de rug toe.” *Trouw*, 26 Februari 2009.

Zonneveld, Michiel. „De analyse van Marx is nog steeds actueel.” *Het Parool*, 28 september 1996.

Rapporten, programma's en akkoorden

Kalma, Paul. *De wonderbaarlijke terugkeer van de solidariteit*. Amsterdam: Wiardi Beckman Stichting, 1995.

Kemenade, J.A. van (De commissie-Van Kemenade). *Een partij om te kiezen*. Amsterdam: Partij van de Arbeid, 1991.

Keuzes voor de toekomst. Regeerakkoord kabinet Kok I. 's Gravenhage: Sdu Uitgeverij, 1994. Tweede Kamer. Vergaderjaar 1993-1994, 23 715, nr. 11.

Kok, W., B. Geugjes, W. Meijer, M. Sint, W. van Velzen, A. Hilhorst, S. Poppe, J. Th. van den Berg en P. Scheffer. *Bewogen beweging. Sociaal-democratie als program en methode*. Amsterdam: Partij van de Arbeid, 1988.

Lipschits, I. (red.). *Verkiezingsprogramma's 1989*. 's-Gravenhage SDU uitgeverij, 1989.

—. *Verkiezingsprogramma's 1994*. 's-Gravenhage SDU uitgeverij, 1994.

—. *Verkiezingsprogramma's 1998*. 's-Gravenhage SDU uitgevers, 1998.

Maas, P.F. en F.L.M. Lafort (red.). *Illusie of monsterverbond: mogelijkheden en grenzen van een PvdA-VVD coalitie*. Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1984.

Om de kwaliteit van de toekomst, Amsterdam: Partij van de Arbeid, 1989.

Overheidsdiensten, Parlementaire Onderzoekscommissie Privatisering/Verzelfstandiging. *Verbinding verbroken? Onderzoek naar de parlementaire besluitvorming over de privatisering en verzelfstandiging van overheidsdiensten*. Den Haag: Eerste Kamer der Staten-Generaal, 2012.

Pronk, Jan, Marjanne Sint, Joop Th.J. v.d. Berg, Hedy d'Ancona en Wim Albers. *Schuivende panelen: continuïteit en vernieuwing in de sociaal-democratie*. Amsterdam: Commissie Pragmatische Vernieuwingen PvdA, 1987.

Regeerakkoord 1998. Regeerakkoord kabinet Kok II. 's Gravenhage: Sdu Uitgeverij, 1998. Tweede Kamer. Vergaderjaar 1997–1998, 26 024, nr. 10.

Resultaat van de programmatische besprekingen 1989. Tweede Kamer. Vergaderjaar 1989-1990 21 132 nr. 8.

Socialistische Partij. *Heel de mens: Kernvisie van de SP*. Socialistische Partij, 1999.

Toespraken en lezingen

Bos, Wouter. „De derde weg voorbij.” *21e Den Uyl Lezing*. 25 Januari 2010.

Kok, Wim. „We laten niemand los.” *8ste Den Uyl Lezing*. Amsterdam, 11 December 1995.

Uyl, J.M. Den. „Tegen de stroom in.” *Paradiso-rede*. Amsterdam, 3 mei 1981.

Wöltgens, Thijs. „De actualiteit van opvattingen die men socialistisch zou kunnen noemen.” *7e Willem Drees-lezing*. Den Haag, 1 oktober 1996.

Naslagwerken

Cambridge University Press. *Meaning of “ideology” in the English Dictionary*. 2018.

<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/ideology#dataset-cald4> (geopend November 20, 2018).

Merriam-Webster, Incorporated. *ideology*. 2018. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/ideology> (geopend November 20, 2018).

Oxford University Press. *Definition of ideology in English*. 2018.

<https://en.oxforddictionaries.com/definition/ideology> (geopend November 20, 2018).

Van Dale Uitgevers. *Betekenis 'ideologie'*. 2018. https://www.vandale.nl/gratis-woordenboek/nederlands/betekenis/ideologie#.W__jTuhKjIW (geopend November

20, 2018).

Parlementaire handelingen

Parlementaire handelingen plenaire vergadering Tweede Kamer der Staten-Generaal

11 november 1992, 21-1492 - 21-1525

29 juni 1994, 83-56500 - 83-565

31 augustus 1994, 86-5865 - 86-5868
1 september 1994, 87-5923 - 87-5924
12 oktober 1994 9-351 - 9-352
18 oktober 1994, 11-503 - 11-504
26 oktober 1994, 14-659 - 14-660
7 december 1994, 32-2125
21 december 1994, 38-2639
17 september 1997, 2-48 – 2-52
17 september 1997, 2-92 - 2-95
18 september 2019, ongecorrigeerde versie
19 september 2019, ongecorrigeerde versie

Parlementaire handelingen plenaire vergadering Eerste Kamer der Staten-Generaal

13 oktober 1998, 3-23 – 3-25
22 februari 2000 18-734 – 18-736

Beeldmateriaal

Politieke Partijen. Joop den Uyl en Wim Kok op campagne voor de PVDA. Ze delen rozen uit.
Nederland, Hoorn, 8 mei 1986. Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/Bert Verhoeff.
Beeldnummer SFA002018724.